

Το πλίνθινο τείχος της Δύμης

Βασιλική Τσακνάκη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
vtsaknaki@gmail.com

ABSTRACT

The brick fortification wall of Dyme enclosed a large residential area, providing security to its inhabitants. The area's geomorphology, the economic situation, the political will and the active attitude chosen by the city towards the historical circumstances, as shown by the overview and synthesis of facts and testimonies, formed decisive factors for the design and execution of the costly 4,900 meters long fortification public project. Its erection dates to the early Hellenistic period. The wall displays independent parts constructively, allowing its autonomous operation, adaptation and harmonious integration into the natural terrain. The main body of the wall (superstructure and foundation) consists entirely of mudbricks, the primary building material of the area, while the foundation base is often revetted with a stone, built front, the construction of which is covered with mudbrickwork. In some cases, purely brick parts of the wall foundation are found. A roof constitutes an integral part of the brick body protection and preservation. The good preservation of certain parts of the monument makes it special, locally and among the hitherto known fortification remains of this wall system of ancient cities.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παρόν άρθρο πραγματεύεται κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά των κύριων και των πρόσθετων στοιχείων του πλίνθινου τείχους της Δύμης, τμήματα του οποίου αποκαλύφθηκαν σταδιακά τις τελευταίες δεκαετίες με τη διενέργεια σωστικών ανασκαφών στην πόλη της Κάτω Αχαΐας. Το συνολικό ανάπτυγμα της οχύρωσης διέρχεται από 16 σημεία, όπου αποκαλύφθηκαν τμήματα και οικοδομικό υλικό του οχυρωματικού περιβόλου, αποτελώντας σταθερά σημεία αναφοράς ενός ενιαίου μνημειακού συνόλου.

Η οχύρωση της πόλης με πλίνθινο τείχος έγινε με βάση τη γεωμορφολογία του εδάφους, ακολουθώντας πάντα το φυσικό ανάγλυφο και αξιοποιώντας επί το πλείστον υλικά δομής που παρήγε η ίδια η πόλη (ωμές πλίνθους, κεραμίδες στέγης) και τους φυσικούς πόρους της περιοχής (αργιλόχωμα, άφθονη ξυλεία, λίθους ψαμμίτη, ασβεστόλιθους).

Η ιστορική επισκόπηση των γεγονότων και η σύνθεση των ιστορικών μαρτυριών που αφορούν τον ενεργό ρόλο της Δύμης σε σημαντικά πολιτικά και πολεμικά γεγονότα, με τα οποία το τείχος της πόλης συνδέεται άμεσα, κρίνεται απαραίτητη, ώστε να γίνουν αντιληπτές η ιστορική συγκυρία και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες κατασκευάστηκε το μεγάλο αυτό οχυρωματικό έργο, καθώς και ο σκοπός που υπηρετούσε. Μέσα από τη μελέτη της οχύρωσης της αρχαίας Δύμης διαφαίνονται σημαντικά στοιχεία για το δημόσιο βίο της πόλης, αντανakλώντας την αναγκαιότητά της για υπεράσπιση του οργανωμένου ζωτικού χώρου της.

ΔΥΜΗ ΚΑΙ ΔΥΜΑΙΑ ΧΩΡΑ

Η ίδρυση της αρχαίας πόλης της Δύμης, ως αποτέλεσμα του συνοικισμού οκτώ κωμών (Στράβων 8. 3, 2): «Αἴγιον ἐξ ἑπτὰ δήμων ἢ ὀκτὼ συνεπολίσθη, αἱ Πάτραι ἐξ ἑπτὰ, Δύμη δ' ἐξ ὀκτῶ»), εντάσσεται στο πλαίσιο ενός ευρύτερου σχεδιασμού δημιουργίας πολιτικών κέντρων σε μια εποχή που οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες ευνοούσαν την αστική ανάπτυξη (Morgan και Hall 2004, 472–88). Η συνοίκηση σε όλη την Αχαΐα (Αίγιο, Πάτρα, Δύμη) τοποθετείται χρονολογικά στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ. Το όνομα της Δύμης, που απαντά στις γραμματειακές πηγές και ως *Δῦμαι* (Ηρόδοτος 1.145· Στράβων 8.7, 4· Πολύβιος 2.41.8· Παυσανίας VII, 17,5, 72), παραπέμπει στη γεωγραφική της θέση, καθώς είναι η δυτικότερη πόλη της Αχαΐας (Στράβων 8. 7,5). Η επιλογή της θέσης για τον σχεδιασμό του άστεως πληρούσε τα βασικά κριτήρια που επέτρεπαν την ανάπτυξη ενός οικονομικού αλλά και στρατιωτικού κέντρου. Η πόλη αναπτύχθηκε σε ευρύ και υπερυψωμένο φυσικόπλάτωμα που εξασφάλιζε τη δυνατότητα ελέγχου της περιοχής (Εικ. 1). Σε απόσταση μόλις 900 μ. βορειότερα του βορειοδυτικού άκρου της πόλης, κοντά στο λιμάνι της σύγχρονης Αλυκής, οι λιμενικές εγκαταστάσεις της αρχαίας πόλης είναι ορατές κυρίως όταν η στάθμη των υδάτων υποχωρεί (Τσακνάκη 2022, 511). Το επίνειο της παρείχε ευκολία ανταλλαγής αγαθών και δυνατότητα επικοινωνίας. Η δημόσια σφραγίδα της Δύμης φέρει τη μορφή της πολιούχου Αθηνάς (Ριζάκης 2000, 124–25) και το εθνικόν «ΔΥΜΑΙΩ(Ν)», γνωστή από ενεπίγραφο σφράγισμα της που βρέθηκε στο αρχείο αλληλογραφίας των Πιτάνων στην έδρα των Θεσπρωτών (Πρέκα-Αλεξανδρή και Στόγιας 2017, 297–309).

Η εδαφική επικράτεια της Δύμης, η Δυμαία Χώρα, υπήρξε μεγάλη και εύφορη, πλούσια σε υδάτινους πόρους, και με ανάγλυφο που παρουσιάζει ήπια μορφολογία με πεδινές και ημιορεινές εκτάσεις (Rizakis 1995, 154–56· Παπαχατζής 1999, 65–6). Στα ανατολικά την όριζε ο ποταμός Πείρος που τη χώριζε από τη χώρα της Ωλένου (Rizakis 1995, 159–60· Morgan και Hall 2004, 481–83· Rizakis 2008, 304–6, με βιβλιογραφία· Τσακνάκη 2019α, 443–64), η οποία περιήλθε στην κυριαρχία της στα τέλη της κλασικής εποχής, διευρύνοντάς την σημαντικά. Στα νότια περιβάλλεται από το όρος Σκόλλης και τη χαμηλή οροσειρά της Μόβρης και στα δυτικά από τον ποταμό Λάρισσο, φυσικό όριο με την Ήλιδα. Στα βόρεια την όριζε ακτογραμμή μεγάλου μήκους, με ομαλή πρόσβαση. Η συγκεκριμένη μορφολογία της περιοχής διευκόλυνε την εγκατάσταση και την οργάνωση οικισμών και μικρότερων οικιστικών μονάδων τόσο στην ημιορεινή (Λακάκη 1991, 242· Τσακνάκη υπό έκδ.) όσο και στην παραθαλάσσια ζώνη, με κοινή πολιτική, οικονομική και πολιτιστική πορεία με εκείνη του άστεως.

Η θέση του άστεως

Η ταύτιση της θέσης της Δύμης αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας από τους μελετητές. Μετά το τέλος της Βενετικής κυριαρχίας τον 18ο αι., περιηγητές και χαρτογράφοι προσπάθησαν να αποσαφηνίσουν ονόματα και θέσεις της ευρύτερης περιοχής. Στο πλαίσιο της αναζήτησης και ταύτισης της αρχαίας Δύμης ο R. Pococke (1743–1745, 177) αναφέρεται στην ερειπωμένη Δύμη, που πλέον ονομαζόταν Κάτω Αχαΐα (Ασβεστά 2012, 310). Η θέση της προσεγγίζεται με ακρίβεια στο χάρτη του D' Anville το 1750 (Ασβεστά 2012, 304, σημ. 27). Ο W.M. Leake (1830, 163–64) ορθά ταυτίζει την Κάτω Αχαΐα με τη Δύμη, ενώ αργότερα ο F. Pouqueville (1826–1827, 370–80) αποπροσανατολίζεται και την ταυτίζει με την πόλη των Φαρών επηρεάζοντας τη χαρτογράφηση της περιοχής (Ασβεστά 2012, 305–6, 308). Ο Ph. Lebas (1844, 283) κατέγραψε στην Κάτω Αχαΐα επιγραφές και ερείπια. Η αποκατάσταση της ταύτισης πραγματοποιείται το 1878 από τον Γερμανό αρχαιολόγο F. von Duhn (1878, 60–81). Ο μεγάλος αριθμός επιγραφών ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων τεκμηριώνει την ταύτιση (Rizakis 2008, 25–102, με βιβλιογραφία)· μεταξύ αυτών ένα τιμητικό ψήφισμα του 162 π.Χ. (Rizakis 2008, αρ. 13, 71) από την συριακή ελληνιστική πόλη της Λαοδίκειας στον Δυμαίο Αγημονίδα Ζεφύρου για την προσφορά του.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα επιβεβαιώνουν ότι τη θέση του άστεως σήμερα καταλαμβάνει η πόλη της Κάτω Αχαΐας, έδρα του Δήμου Δυτικής Αχαΐας, εκτεινόμενη 22 χλμ. δυτικά της Πάτρας. Με τη διενέργεια μεγάλου αριθμού ανασκαφικών ερευνών σωστικού χαρακτήρα από την τέως ΣΤ' Ε.Π.Κ.Α. και την ΕΦ.Α. Αχαΐας, αναδύθηκαν σταδιακά τμήματα της αρχαίας πόλης (Lakakis και Rizakis 1992, 77–100· Λακάκη 2000, 113–21·

Βασιλογάμβρου 2008, 115–24· Λακάκη-Marchetti 2012, 352–55· Τσακνάκη 2017, 43–50· 2021, 553–64. 2022, 507–14. 14· Βλ. επίσης Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου* από το 1979 κ.ε.).

Η ύπαρξη κώμης στη θέση που αργότερα κατέλαβε το άστυ επιβεβαιώνεται από αποθέτες με κεραμική αρχαϊκών χρόνων. Επίσης, αποθέτες με πλούσια κεραμική κλασικών χρόνων μαρτυρούν, εκτός από τη συνεχή κατοίκηση της θέσης, τη δυναμική ανάπτυξη της πόλης. Στην πρώιμη ελληνιστική εποχή καθορίζονται οι βασικές λειτουργίες της κτισμένης και ισχυρά οχυρωμένης πόλης. Στη Δύμη, έδρα πολιτικής εξουσίας και θεσμών, παρά τη διενέργεια αξιοσημείω του αριθμού σωστικών ανασκαφών, δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί οικοδομήματα με σαφή δημόσια χαρακτηριστικά. Μόνο στο κεντρικό τμήμα της πόλης, όπου προσδιορίζεται ο χώρος της αρχαίας Αγοράς, βρέθηκαν αποσπασματικά τμήματα μεγάλων κτιρίων και δομικό υλικό σε β' χρήση που προέρχεται από δημόσια οικοδομήματα.

Η σύγχρονη πόλη, συνδεδεμένη με τη θέση και τη μορφολογία του χώρου, διατηρεί στοιχεία από την πολεοδομική διάταξη της αρχαίας με τα όρια του πολεοδομικού ιστού τους σχεδόν να συμπίπτουν (Εικ. 2). Η Κάτω Αχαΐα αποτελεί πλέον τμήμα του ενιαίου κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου «Δύμη-Παχουμάς» (ΦΕΚ 43/Α.Α.Π./15-3-2018), ο οποίος περιλαμβάνει το λόφο «Παχουμάς», με στοιχεία κατοίκησης από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, αλλά και το τείχος της Δύμης, τοπογραφικά στοιχεία που οριοθετούνται με βάση τα πλησιέστερα φυσικά ή τεχνητά όρια.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Μετά την επικράτηση του Φιλίππου Β' στη μάχη της Χαιρώνειας το 338 π.Χ. η μακεδονική εμπλοκή έφερε αλλαγές στα πολιτικά πράγματα της νοτίου Ελλάδας. Ο κίνδυνος από τη συνεχή αύξηση της δύναμης του ώθησε την Αθήνα και άλλες πόλεις, πιθανόν μεταξύ αυτών και τη Δύμη, στην κατασκευή οχυρωματικών έργων για την προστασία τους. Πόλεις της Πελοποννήσου αποτέλεσαν πεδίο συγκρούσεων και των διαδόχων του Μ. Αλεξάνδρου. Το 323–322 π.Χ. ο Αντίπατρος και ο γιος του Κάσσανδρος εγκατέστησαν μακεδονικές φρουρές στις μεγαλύτερες πόλεις, μεταξύ των οποίων και οι αρχαϊκές πόλεις Δύμη και Αίγιο. Το 319 π.Χ. ο Πολυπέρχοντας, θέλοντας να αποδυναμώσει τη θέση του Κασσάνδρου και να κερδίσει πολλές συμμαχίες, αποφάσισε την απελευθέρωση των ελληνικών πόλεων και τη διάλυση των ολιγαρχιών που είχε εγκαταστήσει εκεί ο Αντίπατρος (Διόδωρος 18.55,2· Walbank 1999, 126). Αν και το σύνθημα της ελευθερίας παρέμενε σε θεωρητικό επίπεδο, αποτέλεσε μέσο προπαγανδιστικής εκμετάλλευσης για την εξασφάλιση συνεργασίας των ελληνικών πόλεων. Ίδια πολιτική ακολούθησε το 315 π.Χ. ο Αντίγονος ο Μονόφθαλμος και μάλιστα στην πράξη δεν εγκαθιστούσε φρουρά σε όσες πόλεις ελευθέρωνε (Διόδωρος 19.105,1). Η προτροπή «*ἀντέχεσθαι τῆς αὐτονομίας*» ώθησε τους δημοκρατικούς Δυμαίους να κινηθούν εναντίον του Κασσάνδρου. Έχτισαν διατείχισμα περιορίζοντας τη μακεδονική φρουρά στην ακρόπολη, και η πόλη διασπάστηκε σε ολιγαρχική και δημοκρατική. Ο Αλέξανδρος έσπευσε σε βοήθεια του Κασσάνδρου και κατέλαβε την πόλη το 314/313 π.Χ., προχωρώντας σε δολοφονίες, φυλακίσεις και εξορίες. Αν και οι ολιγαρχικοί επικράτησαν, οι δημοκρατικοί Δυμαίοι ανασυντάχθηκαν και με τη σύμπραξη των μισθοφόρων του Αριστόδημου, στρατηγού του Αντίγονου, ελευθέρωσαν την πόλη. Οι ολιγαρχικοί που συνελήφθησαν εκτελέστηκαν. Η αναφορά του Διόδωρου (19.66, 4–6) στα γεγονότα του 314 π.Χ. αποτελεί *terminus ante quem* για την κατασκευή του τείχους (Lakakis και Rizakis 1992, 81–4· Λακάκη 2000, 114). Η πολιτική αστάθεια στη Μακεδονία και η εκστρατεία των Σπαρτιατών κατά των Αιτωλών, συμμάχων των Μακεδόνων, στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την ηγεμονία τους στην Πελοπόννησο, αποτέλεσαν την αφορμή για την ανασύσταση της Β' Αχαϊκής Συμπολιτείας το 280 π.Χ. (Ριζάκης 1987–1988, 17–35). Την πρωτοβουλία ανέλαβαν οι πόλεις της δυτικής Αχαΐας Δύμη, Πάτρα, Τριταΐα και Φαρές, και το κέντρο πολιτικών αποφάσεων μεταφέρθηκε από την ανατολική στη δυτική Αχαΐα (Ριζάκης 1987–1988, 25–6). Η Δύμη, η οποία διέθετε ισχυρό τείχος, είναι πιθανό να αποτέλεσε την ομοσπονδιακή πρωτεύουσα μέχρι το 275 π.Χ., όταν εντάχθηκε το Αίγιο και άλλες αρχαϊκές πόλεις (Λεόντιον, Αίγειρα, Πελλήνη, Βούρα και Κερόνεια) στη συμπολιτεία (Rizakis 2008, 27). Η υιοθέτηση της μεταρρυθμιστικής πολιτικής περί αναδοσμού

της γης και παραγραφής των χρεών από το νέο βασιλιά της Σπάρτης Κλεομένη Γ', προκάλεσε στη Συμπολιτεία ανησυχία για το φόβο μιας πιθανής κοινωνικής επανάστασης με γενίκευση σε ολόκληρη την Πελοπόννησο και την οδήγησε να κηρύξει τον πόλεμο στη Σπάρτη το 229/228 π.Χ. Η συντριβή των Αχαιών στη θέση Εκατόμβαιο της Δύμης το 227–226 π.Χ. και η αποτυχία των επακόλουθων διαπραγματεύσεων ώθησαν τον Άρατο να κάνει έκκληση στον βασιλιά των Μακεδόνων Αντιγόνο Γ' Δώσωνα (Παυσανίας VII,7,3), ο οποίος έσπευσε σε βοήθεια το 224 π.Χ. αναγκάζοντας τον Κλεομένη σε υποχώρηση. Η μεταστροφή αυτή της πολιτικής αντίθεσης προς τη Μακεδονία καθόρισε τις μελλοντικές εξελίξεις. Παρά την ίδρυση της Κοινής Συμμαχίας εξακολουθεί στην κυρίως Ελλάδα να υπάρχει μια αντιμακεδονική τάση, με κύριο εκφραστή την Αιτωλική Συμπολιτεία, την οποία καλείται να αντιμετωπίσει ο Φίλιππος Ε'. Οι προκλήσεις και οι επιθέσεις των Αιτωλών στην Πελοπόννησο τον ανάγκασαν να συγκαλέσει συνέδριο στην Κόρινθο το 220 π.Χ., όπου αποφασίστηκε η κήρυξη του συμμαχικού πολέμου. Ο υποστράτηγος Μίκκος ο Δυμαίος ηττήθηκε από τους Ηλείους, οι οποίοι υπό την ηγεσία του Αιτωλού Ευρυπίδα λεηλάτησαν τις πόλεις της δυτικής Αχαΐας και κατέλαβαν το *Τείχος Δυμαίων* (Πολύβιος 4. 83,1-5· Παπαχατζής 1999, 67, εικ. 14–15· Gazis 2017, 463–72), παραδοσιακή ακρόπολη και αμυντικό προπύργιο. Οι πόλεις Δύμη, Τριταΐα και Φαρές, καθώς καθυστερούσαν οι ενισχύσεις από τον Φίλιππο Ε', οργάνωσαν μισθοφορικό στρατό. Λίγο αργότερα έσπευσε και ο Φίλιππος, ο οποίος αφού νίκησε τους Ηλείους, ανακατέλαβε πόλεις και οχυρές θέσεις και παρέδωσε το Τείχος στους Δυμαίους. Επιγραφή του 219/218 π.Χ. από τη Δύμη («τούς δε άπόλις πολίτας έποιήσατο συμπολεμήσαντας τον πόλεμον και τήν πόλιν συνδιασώσαντας»· Rizakis 2008, αρ. 4, 49–54) αναφέρει την παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων σε 52 μη Δυμαίους, πιθανώς στρατιώτες μισθοφόρους, όπως υποδηλώνει η αναφορά στο μακεδονικό όνομα Δράκας (Rizakis 2008, αρ. 4B, 50–1).

Η άμεση γειτνίαση της Δυμαίας Χώρας με την Ηλεία καθιστά την περιοχή καίριας σημασίας για τις πολεμικές εξελίξεις στις συγκρούσεις μεταξύ Αχαιών, Ηλείων και Αιτωλών, κυρίως για το χρονικό διάστημα από 220–217 π.Χ. σύμφωνα με επιγραφικές και ιστορικές πηγές (Στράβων 8. 7,5 και 8. 3, 8–10· Πολύβιος 4. 59,1–60,10· 4. 83,1–5· 5. 3,1–2· 5. 17,3–4· 5. 30,1–7). Ο Φίλιππος Ε' διεξήγαγε εκ νέου πόλεμο –τον Α' Μακεδονικό, 215–205 π.Χ.– εναντίον των Αιτωλών, οι οποίοι είχαν την υποστήριξη των Ρωμαίων. Αν και οι Ρωμαίοι δεν είχαν εδαφικές βλέψεις, ο στόλος τους, υπό την ηγεσία του ύπατου Publius Sulpicius Galba, προέβη σε λεηλασίες και διαρπαγές κατοίκων. Την άνοιξη του 207 π.Χ. ο Ρ. Sulpicius κατέστρεψε τη Δύμη και εξανδραπόδισε τους κατοίκους της επειδή αντιτάχθηκαν στους Ρωμαίους (Πολύβιος 8. 1,3–6.: «και επί τῇ αἰτίᾳ ταύτῃ Σουλπίκιος ἡγεμών και οὗτος τῶν Ρωμαίων επέτρεψε τη στρατιᾷ διαρπάσαι την Δύμην»· Rizakis 1995, 156 παρ. 240· Λίβιος 32, 22). Κατά τη διάρκεια των γεγονότων, εκτεταμένη καταστροφή πρέπει να είχε υποστεί το πλίνθινο τείχος της. Αργότερα, ο Φίλιππος Ε' ανακατέλαβε τη Δύμη, εξαγόρασε τους κατοίκους και τους απέδωσε στην πόλη (Ριζάκης 1987–1988, 23· Παπαχατζής 1999, 70). Πιθανώς με τη συνδρομή του υλοποιήθηκαν και έργα αποκατάστασης και ενίσχυσης τμημάτων του τείχους.

Η Αχαϊκή Συμπολιτεία, κατά το Β' Μακεδονικό Πόλεμο (200–197 π.Χ.), εγκατέλειψε την παραδοσιακή συμμαχία με τη Μακεδονία, χαράσσοντας μια νέα φιλορωμαϊκή πολιτική. Οι Δυμαίοι, οι Μεγαλοπολίτες και λιγοστοί Αργείοι αντιτάχθηκαν, καθώς ήταν νωπές οι μνήμες από την καταστροφή της Δύμης (Rizakis 2008, σημ. 12, 4). Μάλιστα, εκατό σφενδονιστές, μισθοφόροι από την Πάτρα, το Αίγιο και τη Δύμη, γνωστοί για τις εξαιρετικές ικανότητες τους (Λίβιος 37,29· Θωμόπουλος 1998, 229–30) παρείχαν βοήθεια στη Σάμη που είχε επαναστατήσει εναντίον των Ρωμαίων. Ο T.Q. Flamininus νίκησε τον Φίλιππο Ε' στις Κυνός Κεφαλές το 197 π.Χ. και διακήρυξε την ελευθερία και αυτονομία όλων των Ελλήνων από τη μακεδονική εξουσία, θεμελιώνοντας την πολιτική της ρωμαϊκής «προστασίας» των Ελλήνων.

Οι Ρωμαίοι μετά την ήττα των Μακεδόνων στην μάχη της Πύδνας το 168 π.Χ.–Γ' Μακεδονικός πόλεμος, 171–168 π.Χ.– για να ενισχύσουν την εξουσία τους απογύμνωσαν τη Μακεδονία από τους ηγέτες της, μεταφέροντας στη Ρώμη διακεκριμένα μέλη των αριστοκρατικών οικογενειών της μαζί με πλήθος αιχμαλώτων. Την ίδια τακτική ακολούθησαν και απέναντι στις πόλεις της Αχαϊκής Συμπολιτείας με πρόσχημα την αμφισβήτηση της νομιμοφροσύνης τους. Ο Καλλικράτης, όργανο της Ρώμης, κατά τη διάρκεια της Συνέλευσης του Αιγίου το 167 π.Χ. πρόδωσε χίλιους επιφανείς Αχαιούς με φιλομακεδονικά αισθήματα (Παυσανίας VII, 17, 5 – 67 έως VII, 17, 13–18, 1 – 77), οι οποίοι στάλθηκαν όμηροι στη Ρώμη, και μόνο 300 από αυτούς επέστρεψαν

το 150 π.Χ., μετά από συνεχή διαβήματα. Με το γεγονός σχετίζεται θησαυρός 800 νομισμάτων (Λακάκη 2017, 345–74), τα οποία βρέθηκαν αποθησαυρισμένα και καταχωμένα κάτω από δάπεδο οικίας στη Δύμη. Ανήκαν σε Δυμαίο άρχοντα που τα έκρυψε πριν οδηγηθεί όμηρος στη Ρώμη και δεν επέστρεψε.

Η ήττα του στρατού της αχαϊκής συμπολιτείας στη Λευκόπετρα της Κορίνθου το 146 π.Χ. είχε ως αποτέλεσμα σημαντικές ανακατατάξεις στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή των ελληνικών πόλεων. Η διοίκηση της κάθε πόλης καθορίστηκε από τη στάση που κράτησε στους ελληνορωμαϊκούς πολέμους. Οι πόλεις διατήρησαν μόνον την εσωτερική τους αυτονομία και επιβλήθηκε αρχικά ένα καθεστώς ιδιόμορφης, σκιώδους ελευθερίας (Ριζάκης, 1987–1988, 21). Η Ρώμη επενέβαινε μόνο όταν η ελληνική πλευρά ζητούσε την παρέμβασή της, κυρίως μέσω της πρακτικής της αλληλογραφίας. Επιστολή του Ρωμαίου αξιωματούχου Quintus Fabius Maximus προς τη Δύμη, μετά από έκκληση μελών του συνεδρίου της για την αντιμετώπιση αναταραχών που είχαν κοινωνικοοικονομικό αλλά και πολιτικό χαρακτήρα, είναι γνωστή από επιγραφή (Μαγκλάρας, 1966, 3–15· Rizakis, 2008, αρ. 5, 54–60· Ανεζίρη 2023) που βρέθηκε το 1797 στην Κάτω Αχαΐα από τον J. Hawkins και βρίσκεται στο Μουσείο Fitzwilliam του Cambridge. Αναφέρεται σε ένα σημαντικό ιστορικό γεγονός που έλαβε χώρα στην πόλη της Δύμης, την επανάσταση των Δυμαίων το 145/3 π.Χ. κατά του πολιτικού καθεστώτος που επέβαλε η Ρώμη. Το κίνημα, με υποκινητές τον Σώσο Ταυρομένο, τον Δαμίσκο Εχεσθένο και τον Τιμόθεο Νικέα από την ηγετική τάξη της Δύμης, προχώρησε σε σύνταξη νόμων αντίθετων από το πολίτευμα που είχε επιβληθεί, σε εμπρησμό αρχείων και δημόσιων εγγράφων, σε σύνταξη νέων νόμων και διαγραφή χρεών διακόπτοντας κάθε συναλλαγή με τους Ρωμαίους. Η αντίδραση του ανθύπατου ήταν άμεση, τιμωρώντας με θάνατο τον Σώσο Ταυρομένο και τον Δαμίσκο Εχεσθένο (Ριζάκης 1987–1988, 2· Rizakis 2008, 24), ενώ οδήγησε τον νομοθέτη Τιμόθεο στη Ρώμη. Παράλληλα, επιβλήθηκαν αυστηρά μέτρα αποκατάστασης της τάξης, σύμφωνα «με τη ρωμαϊκή προαίρεση πολιτεία». Πολλοί δε κάτοικοι αναγκάστηκαν να εκπατριστούν.

Στο ευρύτερο πλαίσιο της οικιστικής πολιτικής των Ρωμαίων (Ριζάκης 2012, 70–4) προωθήθηκε η ίδρυση αποικιών στο πλαίσιο μιας πολιτικής ελεγχόμενης μετανάστευσης με στόχο την επίλυση των προβλημάτων και την ανάκαμψη των πόλεων (Rizakis 1992, 125–35· 1992–1993, 433–48). Η αποστολή αποίκων στο Βουθρωτό, τη Δύμη και την Κόρινθο, περιοχές με αντιρωμαϊκή παράδοση, αποσκοπούσε στη δημιουργία κέντρων ελέγχου και ανεφοδιασμού του στρατού (Ριζάκης 1990α, 327).

Η Δύμη γνώρισε τρεις διαδοχικούς αποικισμούς με καθαρά αγροτικό χαρακτήρα. Το 67 π.Χ. ο Πομπήιος αντιμετώπισε πρόσκαιρα με τεχνητό τρόπο την οικονομική και δημογραφική παρακμή, εγκαθιστώντας εκεί το μεγαλύτερο μέρος από τους ηττημένους πειρατές (Rizakis 1990β, 321–40). Η απόκρυψη μικρού θησαυρού με χάλκινα νομίσματα ανάμεσα σε οικιστικά κατάλοιπα της πόλης (Νικολακοπούλου 2017, 379–89) αποδίδεται στα μέσα του 1ου αι. π.Χ. (49–44 π.Χ.), περίοδο διαμάχης του Πομπηίου με τον Ιούλιο Καίσαρα. Το 44 π.Χ. ο Ιούλιος Καίσαρας, για να εκτονώσει την κοινωνική πίεση που δεχόταν από την κατώτερη κοινωνική τάξη των προλετάρων της Ρώμης, έστειλε στη Δύμη απελεύθερους δούλους (Ριζάκης 1990β, 321–37), αφαιρώντας τη γη από τους ήδη εγκατεστημένους πειρατές, οι οποίοι μετά την ήττα του Πομπηίου το 48 π.Χ. δεν είχαν πλέον πολιτικό έρεισμα. Η αποικία ονομάστηκε *Colonia Iulia Dymaeorum*. Το 14 π.Χ. ο Οκταβιανός Αύγουστος εγκατέστησε Ρωμαίους πολίτες. Νομισματικές κοπές που φέρουν τη συντομογραφία C.J.A.D., δηλαδή *Colonia Iulia Augusta Dymaeorum*, επιβεβαιώνουν τη μετονομασία της αποικίας. Η δημογραφική και οικονομική ενίσχυση της Δύμης επιβεβαιώνεται από πλήθος σωζόμενων επιγραφών στα λατινικά (Rizakis 2008, 31, με βιβλιογραφία). Το γεγονός αυτό πιθανώς επέτρεψε και εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης του τείχους. Η αρχαιολογική έρευνα στη Δύμη έφερε στο φως σε κεντρικό σημείο της πόλης ρωμαϊκό λουτρικό συγκρότημα (Τσακνάκη 2017, 48–9, εικ. 5.9 και 5.10) της εποχής του Αυγούστου και εργαστήριο παραγωγής ανάγλυφων πινάκων ιταλικού τύπου *Campana* (Βασιλογάμβρου 2008, 115–24), ευρήματα που αποδεικνύουν την έντονη πολιτισμική όσμωση. Η ίδρυση όμως της αποικίας στην Πάτρα το 16/14 π.Χ. και η γρήγορη ανάπτυξή της θα οδηγήσει, σύμφωνα με τον Πausanias, στην προσάρτηση της Δύμης (Rizakis 1996, 277, 295, 305–8). Το γεγονός όμως ότι η Δύμη συνέχισε να κόβει δικό της νόμισμα, όπως αποκαλύπτει θησαυρός από την Αγυιά Πατρών που περιλαμβάνει δύο ημίδραχμα Αχαϊκής Συμπολιτείας του νομισματοκοπείου της Δύμης και μία κοπή Δύμης επί Τιβερίου (Ράλλη 2017, 391–98), υποδηλώνει τη μετέπειτα ενσωμάτωση στην αποικία της Πάτρας.

Η μαζική εγκατάσταση εποίκων και η λήψη μέτρων από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες δεν κατάφεραν να ανακόψουν την παρακμή του άστεως και της Δυμαίας γης. Ιστορικά δεδομένα (Τριανταφύλλου 1995, 559–63) αλλά και ανασκαφικά δεδομένα επιβεβαιώνουν τη συρρίκνωση της πόλης, αν και δημόσιες εγκαταστάσεις, όπως το ρωμαϊκό λουτρό (Τσακνάκη 2017, 48· 2022, 509 εικ. 4), εξακολουθούν να λειτουργούν έως και την ύστερη αρχαιότητα.

ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΤΕΙΧΟΣ

Έμμεση αναφορά για την ύπαρξη πλίνθινουτείχους στην περιοχή γίνεται στο Χρονικό του Μορέως, όπου περιγράφεται η απόβαση των Φράγκων υπό τον Guillaume de Champlitte, την 1η Μαΐου 1205 (Σαράντη 2012, 7). Ο χρονικογράφος αποδίδει την κατασκευή του στους Φράγκους κατακτητές, προσδιορίζοντας τη θέση 15 μίλια από την Πάτρα. Σχετικές αναφορές παραδίδονται και από τον Δωρόθεο Μονεμβασίας (1631, 461· Ασβεστά 2012, 301). Ο J.A. Buchon (1843, 517–18), ταυτίζει το σημείο απόβασης με την Κάτω Αχαΐα και αναφέρει επίσης την ύπαρξη κάστρου από πλίνθους (Σαράντη 2012, 8).

Στην τείχιση της πόλης αναφέρονται και νεότεροι μελετητές. Ο Ν. Ζαφειρόπουλος στο Αρχείο Μουσείου Πατρών (860/24-5-1947 και 753/14-2-1947) αναφέρει κατάλοιπα της οχύρωσης που καταστράφηκε από την καλλιέργεια αμπέλου (Rizakis 1995, 81–4), ενώ ο Ν. Παπαχατζής (1999, 69) σημειώνει την ύπαρξη τμήματος προρωμαϊκής οχύρωσης. Η επιφανειακή έρευνα στην περιοχή, που πραγματοποιήθηκε κατά τη δεκαετία του 1980 στο πλαίσιο προγράμματος τοπογραφίας και μελέτης της οργάνωσης του χώρου της Αχαϊκής Δωδεκάπολης υπό την αιγίδα του Κέντρου Έρευνας Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, κατέληξε σε μια πρώτη σύνθεση των δεδομένων, η οποία δημοσιεύτηκε το 1992 στον πρώτο τόμο της σειράς των *Paysages d' Achaïe* (Lakakis και Rizakis 1992, 77–100). Το έργο δίνει μια διαχρονική εικόνα της Δύμης και αποτελεί πολύτιμη βάση για την περαιτέρω έρευνα και μελέτη της περιοχής και της οχύρωσης, καθώς προτείνεται η πιθανή διαδρομή των τειχών (Lakakis και Rizakis 1992, 81–4, εικ.7).

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ

Η πληρέστερη και ακριβέστερη τοπογραφική και αρχιτεκτονική τεκμηρίωση της οχύρωσης της Δύμης επιτεύχθηκε με τη συνέχιση της σωστικής ανασκαφικής έρευνας. Στο χάρτη (Εικ. 3) με τη συνολική αποτύπωση της πορείας του τείχους, τα οχυρωματικά κατάλοιπα οριοθετούνται με βάση τα έως σήμερα εντοπισθέντα τμήματα, προσαρμοζόμενα στο φυσικό ανάγλυφο. Οι θέσεις εύρεσης της οχύρωσης αριθμούνται (αρ. 1–16) εντός επεξηγηματικού συμβόλου. Το μήκος του τείχους υπολογίζεται περί τα 5 χλμ., περικλείοντας έκταση 1.100 στρεμμάτων περίπου.

Ο κατάλογος που ακολουθεί περιλαμβάνει τις ακριβείς θέσεις εντοπισμού των καταλοίπων του τείχους και τη σχετική βιβλιογραφική αναφορά, όπου αυτή είναι διαθέσιμη. Αναλυτικά:

Θέση 1: Θέση «Βίγλα» (Ο.Τ. 135). Βασιλογάμβρου 2000, 308.

Θέση 2: Οδός Ι. Λεχουρίτη και Π. Μελά (Ο.Τ. 133). Βασιλογάμβρου και Τσακνάκη 2008α, 497–98.

Θέση 3: Οδός Απ. Ανδρέα 83 (Ο.Τ. 14). Lakakis και Rizakis 1992, 84–5.

Θέση 4: Οδός Φλέμινγκ και Απ. Ανδρέα (Ο.Τ. 21Β). Τσακνάκη 2009α, 428.

Θέση 5: Οδός Απ. Ανδρέα (Ο.Τ. 5). Τσακνάκη 2009β, 428.

Θέση 6α–β: Οδός Αρισταινέτου 1 και Ράχης (Ο.Τ. 238 και Γ310). Τσακνάκη 2006· 2009γ, 426.

Θέση 7: Οδός Ράχης (Ο.Τ. 304). Τσακνάκη 2009δ, 426.

Θέση 8: Οδός Μητρ. Δέρκων (Ο.Τ. Γ315). Βασιλογάμβρου και Τσακνάκη 2007α, 502.

Θέση 9: Θέση «Παλιόμυλος» (Γ317). Βασιλογάμβρου 1998, 273.

Θέση 10: Οδός Πατρ. Γρηγορίου Ε' και Αθ. Διάκου (Ο.Τ. 228). Βασιλογάμβρου και Τσακνάκη 2007β, 502· Τσακνάκη 2009ε, 428–29.

Θέση 11α–β–γ: Οδός Πατρ. Γρηγορίου Ε' και Πατρών-Πύργου (Ο.Τ. 198 και Γ326). Βασιλογάμβρου και Τσακνάκη 2005 (Θέσεις 11α–β)· Τσακνάκη 2016 (Θέση 11γ).

Θέση 12: Θέση "Λάγκες" Ν.Ε.Ο. Πατρών-Πύργου (Γ 329). Τσακνάκη 2022, 507.

Θέση 13: Οδός Ασημακοπούλου και Ράστη (Ο.Τ. 163). Τσακνάκη 2022, 507, 509.

Θέση 14: Θέση «Κολοσάρα» (Ο.Τ. 150). Βασιλογάμβρου και Τσακνάκη 2008β, 496.

Θέση 15: Οδός Σ. Παπαδημητρίου–Χατζή Χοϊδά – Ταυρομένεως (Ο.Τ. 143). Τσακνάκη 2013, 348–49.

Θέση 16: Οδός Ι. Λεχουρίτη (Ο.Τ. 135). Λακάκη 1988.

Ανάλημμα: Οδός Αράξου (Γ312). Τσακνάκη 2022, 507, 509–10.

Η ακριβής πορεία του τείχους έχει εντοπισθεί στις θέσεις 1, 2, 3, 4, 5, 9, 10, 11β, 13, 14, 15 και 16, ενώ υλικά δομής του στις θέσεις 6α–β, 7, 8, 11α, 11γ και 12. Τμήμα ισχυρού αναλήμματος που συγκρατεί φυσικό πρανές στη βορειοδυτική γωνία της πόλης ίσως ανήκει στην οχύρωση και συγκεκριμένα στο διατείχισμα, γνωστό από τις αρχαίες πηγές.

ΤΟ ΤΕΙΧΟΣ

Ο τρόπος δόμησης του τείχους προσδίδει στο οχυρωματικό έργο τη δική του φυσιογνωμία και αποτελεί κριτήριο για την απόδοση των στοιχείων της οχύρωσης, κύριων (κατεχοχόν κορμός, πύλες και πύργοι κ.α.) και πρόσθετων (προτείχισμα, τάφος απορροής όμβριων, εσωτερική περιφερειακή οδός κ.α.).

Κατασκευαστικά, το τείχος εμφανίζει αυτοτελή τμήματα στον επιμήκη άξονα. Η κατάτμηση επιτρέπει την αυτόνομη λειτουργία, προσαρμογή και αρμονική ένταξή του στο φυσικό ανάγλυφο (Ορλάνδος 2004, 206· Winter 1971, 135–37). Ο διαμερισμός επιτυγχάνεται με τη χρήση κατασκευαστικού αρμού πλάτους 0,20 μ. που πληρούται με χώμα και αποτρέπει εκτεταμένες βλάβες, διευκολύνοντας ταυτόχρονα ενδεχόμενες εργασίες αποκατάστασης. Το αρχικώς καθορισμένο πλάτος του τείχους πιθανώς είναι τα 2,90 μ. σύμφωνα με το ακέραιο τμήμα α της θέσης 1 (Εικ. 8–9). Ωστόσο, ανάλογα με τις αμυντικές ανάγκες των επιμέρους σημείων, το πλάτος ενδέχεται να παρουσιάζει διαφοροποιήσεις (Ορλάνδος 2004, 205· Στεφανίδου-Τιβερίου 1998, 102). Στην περίπτωση του πλέον ευάλωτου νοτίου σκέλους, το πλάτος της α' κατασκευαστικής φάσης ανέρχεται στα 3,90 μ. και με οχυρωματικές προσθήκες φτάνει τα 5 μ., όπως μαρτυρούν τα κατάλοιπα της θέσης 10 (Εικ. 43).

Μικρές διαφορές παρατηρούνται στα βάθη της θεμελίωσης, απαραίτητες για την εξομάλυνση της επιφάνειας έδρασης. Ο πλίνθινος κορμός στη θέση 1 (Εικ. 14) θεμελιώνεται στο φυσικό βράχο και στις θέσεις 2 (Εικ. 24) και 15 (Εικ. 71) στη σκληρή αργιλώδη επίχωση.

Πλίνθινος κορμός

Ο κατεχοχόν πυρήνας του τείχους (ανωδομή και θεμέλιο) κτίστηκε εξ ολοκλήρου από ωμοπλίνθους, λόγω του χαμηλού κόστους παραγωγής, της εύκολης και γρήγορης εκτέλεσης του έργου, της αντοχής του στις κρούσεις των πολιορκητικών μηχανών και της δυνατότητας ταχείας αποκατάστασής του. Οι αρχαίοι Έλληνες χαρακτήριζαν τις πλίνθους από φυσικό χώμα *γήινες*. Ο Πausanias, σε αντιδιαστολή με τις οπτές, τις ονόμασε *ωμές*, ενώ ο Πλάτωνας περιέγραφε τα τείχη των πόλεων με πλίνθινο πυρήνα ως *γήινα* (Ορλάνδος 2004, 73). Η αφθονία κατάλληλου χώματος στη Δύμη ευνοούσε την κατασκευή της ωμής πλίνθου, του κατεχοχόν δομικού υλικού της περιοχής, όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα. Για την κατασκευή των ωμών πλίνθων οι πλινθουργοί επέλεξαν την πρώτη ύλη, το κατάλληλο αργιλώδες χώμα και το συγκέντρωναν στα εργαστήρια. Με την κατάλληλη επεξεργασία (προσθήκη προσμείξεων/υλικών κ.ά.), η ωμή πλίνθος αποκτούσε την απαιτούμενη

σύσταση και το υδαρές σώμα πηλού τοποθετούνταν σε τετράπλευρα πλαίσια, προκαθορισμένων διαστάσεων, ούτως ώστε να διαμορφωθεί το τελικό σχήμα. Ακολουθούσε το στάδιο της ξήρανσης (Ορλάνδος 2004, 71–2).

Ο πλίνθινος κορμός του τείχους αποκαλύφθηκε στις θέσεις 1 (Εικ. 14), 2 (Εικ. 20), 10 (Εικ. 47) και 15 (Εικ. 65). Αμιγώς πλίνθινο τμήμα του τείχους αποκαλύφθηκε στα τμήματα α και γ της θέσης 1 (Εικ. 11, 17), και σε δύο ακόμα τμήματα της θέσης 15 (Εικ. 67, 70). Οι αποκαλυφθείσες ωμόπλινθοι του τείχους της Δύμης έχουν τετράγωνο σχήμα, πλευράς 0,43 μ. (Εικ. 8, 16) και 0,47 μ. (Εικ. 49, 71), πάχους 0,07–0,08 μ. Οι μικρότερες σε διαστάσεις προσιδιάζουν, αν και με μικρή απόκλιση, στην πεντάδωρον (=πενταπάλαστον) του Βιτρουβίου (II, 3, 3) που χρησιμοποιούνταν για δημόσιες κατασκευές, και οι μεγαλύτερες με την *Λυδίαν πλίνθον* (Ορλάνδος 2004, 74). Λόγω του κανονικού σχήματος, οι ακέραιες ωμόπλινθοι τοποθετούνται σε επάλληλες στρώσεις, *δόμους* ή *ἐπιβολὰς πλίνθων* σύμφωνα με τον Θουκιδίδη (III, 20, 3). Παράλληλα, για λόγους στατικών, τοποθετούνταν δρομικά στα άκρα *ημιπλίνθια*, σε εναλλασσόμενες σειρές, ώστε οι αρμοί να διχοτομούν τις ωμοπλίνθους της υπερκείμενης και της υποκείμενης στρώσης έως το αναγκαίο ύψος άμυνας. Στους αρμούς παρεμβάλλονται ως γέμισμα και μικροί λίθοι ή χαλίκια.

Οι ωμές πλίνθοι είναι τοποθετημένες σε επαφή, δημιουργώντας σειρές που ακολουθούν την πορεία του τείχους, και ανάμεσά τους υπάρχουν αρμοί πλάτους περίπου 0,09 μ. Για στατικούς λόγους, οι αρμοί διχοτομούν τις ωμοπλίνθους της υπερκείμενης και της υποκείμενης στρώσης με τη χρήση ημιπλινθίων τοποθετημένων στα άκρα σε εναλλασσόμενες σειρές.

Η χρήση ημιπλινθών διαπιστώθηκε στα τμήματα της θέσης 1 (Εικ. 8, 9), στη θέση 10 (Εικ. 47) και στη θέση 15 (Εικ. 67). Για ειδικές θέσεις, όπως στα σημεία καμπής, πέραν των κοινών τετράγωνων ωμοπλινθών, κατασκευάζονταν ωμόπλινθοι σχήματος τραπεζίου που δεν έχουν ίσες τις παράλληλες πλευρές, γνωστές ως *ἐτερόπλευροι* (Ορλάνδος 2004, 77). Η χρήση τέτοιας ετερόπλευρης ωμοπλίνθου διαπιστώθηκε σε εξωτερική όψη καμπής στο δυτικό σωζόμενο πέρας του τμήματος Α της θέσης 1, όπου το τείχος εμφανίζεται αμιγώς πλίνθινο (Εικ. 11, 12).

Τμήματα της εξωτερικής ωμοπλίνθινης παρειάς του τείχους αποκαλύφθηκαν στις θέσεις 1 (Εικ. 10), 2 (Εικ. 20) και 10 (Εικ. 41). Επάλειψη *ύδαροῦς πηλοῦ* ή *πηλώσεως*, ως επίχρισμα της εξωτερικής επιφάνειας (Ορλάνδος 2004, 81), δεν διασώθηκε στα ερευνηθέντα τμήματα του τείχους.

Οι διαφοροποιήσεις στην απόχρωση των ωμοπλινθών και του χώματος, ως γέμισμα των αρμών, οφειλόμενες στην επεξεργασία και στη σύσταση της πρώτης ύλης αντίστοιχα, συνέβαλαν ουσιωδώς στη διάκριση της δομής του πλίνθινου κορμού. Πρόκειται για συμπαγή μάζα χώματος, ιδιαίτερα σκληρής σύστασης, με ωμοπλίνθους που δεν παρουσιάζουν πάντα ίδιες ισοπλατείς διαστάσεις. Κυρίως οι ανώτερες σειρές των πλινθών παρουσιάζουν μερική παραμόρφωση στο σχήμα (θέση 1: Εικ. 9· θέση 10: Εικ. 48) λόγω του ευπαθούς υλικού τους. Ο πλίνθινος κορμός στο επίπεδο της θεμελίωσης θεμελιώνεται σε ξεχωριστό επίπεδο έδρασης από το λιθόκτιστο μέτωπο που τον πλασιώνει (Εικ. 6–7). Ειδικά στη θέση 1 παρατηρείται σαφής υψομετρική διαφορά, της τάξεως έως και 0,40 μ. Ωμόπλινθοι και μικρή ποσότητα πηλοχώματος χρησιμοποιούνται, επίσης, για την ομαλοποίηση και οριζοντίωση της θεμελίωσης του τείχους λόγω της βραχέδους υποδομής της περιοχής (Εικ. 10).

Λίθινα στοιχεία

Η ύπαρξη λίθινης κρηπίδας, το λεγόμενο *λιθολόγημα* στη βάση των πλινθινών τειχών, ενίσχυε τον πλίνθινο κορμό και τον προστάτευε από την υγρασία (Ορλάνδος 2004, 81). Σε κανένα από τα αποκαλυφθέντα τμήματα του τείχους της Δύμης δεν καλύπτει εξ ολοκλήρου τη βάση του πλινθινού κορμού, αλλά επενδύει πάντα την εσωτερική πλευρά του (θέση 1: Εικ. 5) και ενίοτε την εξωτερική (θέση 10: Εικ. 47). Το λίθινο μέτωπο απέχει ελαφρώς από τις κατώτερες σειρές ωμοπλινθών, ενώ μεταξύ τους μεσολαβεί χώμα (θέση 1: Εικ. 6–8) ή κροκάλες (θέση 10: Εικ. 47, 49). Το συνολικό ύψος της λίθινης επένδυσης κυμαίνεται από 0,60–1,10 μ. και το πλάτος του από 0,50–1,00 μ. Η τοιχοποιία του, δομημένη με λίθους εν ξηρώ, χωρίς συνδετικό υλικό, εμφανίζει διαφοροποιήσεις στα υλικά δομής, στον τρόπο κατασκευής και στις διαστάσεις που υπαγορεύονται από τα διαθέσιμα υλικά και την αναγκαιότητα ενίσχυσης του εκάστοτε τμήματος του τείχους.

Η πιο επιμελημένη ανωδομή συνίσταται ως επί το πλείστον από δύο δόμους που εξέχουν της επιφάνειας του εδάφους, ενώ το θεμέλιο αποτελείται από μία ή δύο σειρές με πιο αδρή επεξεργασία. Η διαμόρφωση του εξωτερικού ορατού μετώπου ποικίλλει. Διαμορφώνεται:

α) είτε με ακανόνιστους, μικρού και μεσαίου μεγέθους, λίθους ασβεστολιθικής, ψαμμιτικής ή/και κροκαλοπαγούς σύστασης και φυσικού βράχου (θέση 1: Εικ. 5–6· θέση 2: Εικ. 21· θέση 4: Εικ. 28).

β) είτε με δύο σειρές ογκόλιθων ψαμμίτη και εσωτερικό γέμισμα, ιδιαίτερα ενισχυμένο, στον τύπο του ψευδοϊσοδόμου (θέση 3: Εικ. 27) ή του ακανόνιστου τραπεζιόσχημου (θέση 15: Εικ. 72) με πλακοειδή βύσματα στα δημιουργούμενα μικρά κενά,

γ) είτε με ορθογώνιες και ανισομεγέθεις λιθοπλίνθους από ασβεστόλιθο κατά το ακανόνιστο ισόδομο επιμελώς λαξευμένες (θέση 10: Εικ. 45) και

δ) είτε με δόμους ψαμμίτη κατά το ισόδομο σύστημα (θέση 10: Εικ. 46).

Το εσωτερικό, μη ορατό τμήμα του λίθινου μετώπου παρουσιάζει τοιχοποιία λιγότερο επιμελημένη, με μικρότερου μεγέθους λίθους. Το λίθινο μέτωπο επιχώνεται με πηλόχωμα (Εικ. 6, 44), ώστε να δημιουργηθεί επίπεδη επιφάνεια για την καθ' ύψος οικοδόμηση με ωμοπλίνθους, διαμορφώνοντας παράλληλα και το τελικό πλάτος του τείχους, όπως διατηρείται στις θέσεις 1 (Εικ. 8–10) και 10 (Εικ. 37, 47). Στα καλύτερα διατηρημένα τμήματα του τείχους είναι ορατή μόνο η εξωτερική όψη του λίθινου μετώπου: στη θέση 2 (Εικ. 21) και στη θέση 10 (Εικ. 41, 45). Κτιστή αντηρίδα διαπιστώθηκε στη θέση 15 (Εικ. 69) για την ενίσχυση του πλίνθινου κορμού, όπως και κτιστός αγωγός ομβρίων (Εικ. 68) για την προστασία από την υγρασία.

Τα κοινά στοιχεία μορφής του λίθινου μετώπου στις θέσεις 1 (τμήμα Α), 2 και 4 φανερώνουν αναγωγή στην ίδια περίοδο και ανήκουν στην πρώτη κατασκευαστική φάση του τείχους. Η χρήση λίθων ψαμμίτη στο λίθινο μέτωπο στις θέσεις 1 και 10 ανήκει σε μετέπειτα κατασκευαστική φάση. Δομικό υλικό σε β' χρήση διαπιστώθηκε σε φάση μετασκευής, στις θέσεις 10 (Εικ. 50), 11β (Εικ. 57) και στο ανάλημμα (Εικ. 79).

Πύργοι

Οι πύργοι των οχυρώσεων προστάτευαν, εκτός από τις κατεξοχήν πύλες, και τα σημεία καμπής (Lawrence 1983, 303· Θεοχαράκη 2015, 191). Οι πύργοι του τείχους της Δύμης είναι πλίνθινοι με πλευρές πλαισιωμένες στη βάση με λίθινο μέτωπο ισχυρότερο συγκριτικά με εκείνο του παρακείμενου τείχους, με το οποίο εμφανίζουν κοινά κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, τόσο ως προς τη θεμελίωση όσο και προς την ανωδομή. Στις θέσεις 1 (Εικ. 13–14), 9 (Εικ. 36), 14 (Εικ. 62–63) και 15 (Εικ. 73–74), λίθινα μέτωπα εμπλεκόμενα σε ορθή γωνία πιθανώς ανήκουν σε πύργους, όπως αφήνει να εννοηθεί η στιβαρή κατασκευή τους και η μορφολογία της περιοχής.

Η εσωτερική προβολή πύργου στη θέση 15, που εξέχει του μετώπου του τείχους (Εικ. 64, 72), υποδηλώνει ύπαρξη εσωτερικής κλίμακας πρόσβασης στην άροδο του ανατολικού σκέλους ή αναβάθρας για την αναβίβαση των βαλλιστικών μηχανών (Θεοχαράκη 2015, 288, σημ. 117).

Καταστέγασμα

Απαραίτητη προϋπόθεση για την προστασία και διατήρηση του πλίνθινου τείχους από τη διαλυτική επίδραση του νερού αποτελεί η ύπαρξη κεραμωτής στέγης (Ορλάνδος 2004, 66–67, σημ. 9, εικ. 36–38, 81). Πυκνά, εκτεταμένα και συχνά επάλληλα στρώματα καταστροφής κεραμίδων πιστοποιούν τη στέγαση του τείχους κατά μήκος της πορείας του (Εικ. 4–5, 24, 38, 52, 62, 65, 75, 83). Ο μεγάλος αριθμός των κεραμικών εργαστηρίων της πόλης (Τσακνάκη 2021, 553–64· 2022, 511, εικ. 5) επιβεβαιώνει τη μαζική παραγωγή των κεραμίδων που απαιτούνταν για τη στέγαση της παρόδου.

Καθώς η κατασκευή της στέγης και του ωμοπλίνθινου κορμού είναι συνυφασμένη με την χρήση ξύλινων στοιχείων που λειτουργούν συμπληρωματικά της τοιχοποιίας, οι ξυλοδεσιές, οριζόντιες ή κατακόρυφες, εμφανείς ή αφανείς, ενισχύουν τις ωμοπλίνθινες κατασκευές (Ορλάνδος 2004, 17–8). Στα σημεία σύνδεσης των επιμέρους τμημάτων της οχύρωσης η χρήση ξύλινων στοιχείων που τέμνουν εγκάρσια το τείχος είναι πιθανή. Η

περιοχή διέθετε πυκνά δάση από δρύες, σύμφωνα με επιτύμβιο επίγραμμα από την Παλατιανή Ανθολογία που αναφέρεται σε Δυμαίους ξυλοκόπους (Θωμόπουλος 1998, 229–30). Επιγραφή από την Ελευσίνα (IG II, 22 (1) 1672 308) αναφέρει τη χρήση δρυός στις ξυλοδεσιές του τείχους (Ορλάνδος 2004, 80–1).

Πύλες

Η χωροθέτηση των πυλών επεβλήθη από τις ανάγκες απρόσκοπτης πρόσβασης, επικοινωνίας και τροφοδοσίας. Η πρόσβαση στα νεκροταφεία, τα οποία αναπτύσσονταν επί των οδών και εκτός των τειχών, ήταν εφικτή μέσω πυλών της οχύρωσης. Στα τμήματα αυτά απαιτούνται επιμέρους ενισχύσεις της άμυνας (Lawrence 1979, 302–4· Winter 1971, 239). Οι πύλες φαίνεται ότι είναι τοποθετημένες σε άνισες αποστάσεις λόγω του φυσικού αναγλύφου.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα αποτελούν βάσιμες αποδείξεις στοιχειοθέτησης μικρής πύλης του τείχους στη θέση 2 (Εικ. 19, 22) και ενδείξεις πυλίδας στη θέση 8 (Εικ. 34).

Προτείχισμα

Το μοναδικό έως σήμερα τμήμα της οχύρωσης που ανήκει στον τύπο των δύο λίθινων παρειών με εσωτερικό γέμισμα, πλάτους 2,50 μ. αποκαλύφθηκε στη θέση 11β (Εικ. 56–57). Συνίσταται από δύο παράλληλα κτιστά μέτωπα με ψευδοϊσόδομη τοιχοποιία από δόμους ψαμμίτη κατά το έμπλεκτον σύστημα (Βιτρούβιος II, 8, 7). Τα κατάλοιπα είναι πιθανό να ανήκουν σε τμήμα προτειχίσματος, το οποίο λειτουργούσε ως στιβαρός τοίχος που ενίσχυε την άμυνα του νοτίου σκέλους του τείχους και εμποδίζει την πρόσβαση των πολιορκητικών πύργων και κριών σε αυτό (Lawrence 1979, 215 κ.ε.).

Αύλακες απορροής όμβριων

Στη θέση 2 (Εικ. 24–25), όπου το έδαφος εσωτερικά του τείχους είναι ανωφερές, και σε μικρή απόσταση από αυτό, διαπιστώθηκε τεχνητή αύλακα, μέγιστου πλάτους 3 μ. και βάθους 1 μ. περίπου, διανοιγμένη στο φυσικό έδαφος πιθανώς για τη συλλογή και παροχέτευση των όμβριων υδάτων. Την ύπαρξη και τις διαστάσεις της σηματοδοτούν στρώματα καταστροφής κεραμίδων της στέγης του τείχους που έχουν καταρρεύσει στο εσωτερικό της.

Εσωτερική περιφερειακή οδός

Η ύπαρξη ελεύθερης ζώνης εσωτερικά του τείχους διευκόλυνε τις εργασίες συντήρησής του και την κυκλοφορία στην πόλη μέσω των πυλών, και εξυπηρετούσε πρακτικές ανάγκες (Στεφανίδου-Τιβερίου 1998, 113· Φιλήμονος 1998, 81–4· Θεοχαράκη 2015, 176–77). Τμήματα εσωτερικής περιφερειακής οδού τεκμηριώνονται στις θέσεις 10 (Εικ. 39–40) και 13 (Εικ. 60–61), τα οποία βαίνουν κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του τείχους και σε επαφή με αυτό. Αντίθετα, η ανάπτυξη εξωτερικής περιφερειακής οδού δεν ήταν δυνατή, επειδή η πορεία του τείχους αναπτύσσεται στη φυσική αμυντική γραμμή του πλατώματος.

ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ

Οι θέσεις εντοπισμού τμημάτων και υλικών δομής της οχύρωσης (Εικ. 2–3) σημειώνονται αριθμημένες στον παραπάνω κατάλογο. Οι θέσεις 1–7 ανήκουν στο βόρειο, οι θέσεις 8–9 στο δυτικό, οι θέσεις 10–11α–β–γ στο νότιο και οι θέσεις 12–16 στο ανατολικό σκέλος της οχύρωσης. Αναλυτικότερα:

Βόρειο σκέλος

Το βόρειο σκέλος του τείχους είναι ενισχυμένο με φυσική προστασία. Από τη θέση αυτή του πλατώματος υπάρχει άμεση οπτική επαφή με το επίνειο και την παραθαλάσσια ζώνη.

Αφιετηρία η ανασκαφή στη θέση Βίγλα, θέση 1 (Εικ. 4), όπου διαπιστώθηκε για πρώτη φορά το έτος 2000 από την Αδαμαντία Βασιλογάμβρου ο πλίνθινος κορμός του τείχους, η σύνθεση του οποίου δεν είχε έως τότε αποσαφηνισθεί. Το τμήμα αυτό αποτέλεσε τη βάση για την αναζήτηση και τον εντοπισμό και των υπολοίπων τμημάτων. Πρόκειται για ένα σπάνιο δείγμα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής και λόγω της καλής διατήρησής του αντιπροσωπευτικό για το σύνολο του τείχους.

Διαπιστώθηκαν τρία τμήματα που ανήκουν σε δύο κατασκευαστικές φάσεις. Το τμήμα Α της α' φάσης (Εικ. 5), διεύθυνσης ΝΔ–ΒΑ, ανήκει στην εποχή της ευρείας οικοδόμησης των τειχών του άστεως. Αποκαλύφθηκε σε μέγιστο μήκος 13 μ. και σε ύψος από 0,60 μ. έως 1,85 μ., με 8 έως 21 σειρές ωμοπλίνθων αντίστοιχα.

Λιθόκτιστος τοίχος, πλάτους 0,50 μ. και ύψους 0,65 μ., πλαισιώνει εσωτερικά το θεμέλιο του πλίνθινου κορμού, πλάτους 2 μ. (Εικ. 6). Αποτελείται από λίθους εν ξηρώ, κροκαλοπαγείς, λευκούς ασβεστολιθικούς (Αράξου), ψαμμίτη, θραύσματα του φυσικού βράχου καθώς και λατύπες, μικρού σχετικά μεγέθους και με αδρή επεξεργασία. Ο τοίχος θεμελιώνεται σε τάφρο ανεξάρτητη του πλίνθινου κορμού, διανοιγμένη σε στρώμα στείρας καθαρής αργίλου, ιδιαίτερα σκληρής σύστασης (Εικ. 7). Το βάθος θεμελίωσής του βρίσκεται περίπου 0,40 μ. ψηλότερα της επιφάνειας έδρασης της ωμοπλινθοδομής. Το διάκενο που δημιουργείται μεταξύ τους, πλάτους 0,35–0,43 μ., γεμίζει με χώμα, μικρούς λίθους και κατά τόπους θραύσματα ωμοπλίνθων (Εικ. 5–7).

Ο κύριος κορμός είναι συμπαγής και αποτελείται από τετράγωνες ωμοπλίνθους πλευράς 0,43 μ. και πάχους 0,08–0,09 μ. (Εικ. 8). Κατά τον άξονα του τείχους οι ωμές πλίνθοι είναι τοποθετημένες σε επαφή. Μεταξύ των σειρών που δημιουργούνται υπάρχει αρμός πλάτους περίπου 6 – 8 εκ. με χώμα ως συνδετικό υλικό και κατά τόπους μικρά θραύσματα κεραμίδων και ελάχιστα όστρακα. Στην καθ' ύψος οικοδόμηση χρησιμοποιούνται ημιπλίνθια, τοποθετημένα δρομικά στα άκρα σε εναλλασσόμενες σειρές, με αρμούς που διχοτομούν τις ωμοπλίνθους της υπερκείμενης και της υποκείμενης στρώσης (Εικ. 9–10). Στην ανωδομή, ωμοπλίνθοι καλύπτουν το λίθινο εσωτερικό μέτωπο, με σχήμα εμφανώς αλλοιωμένο στις ανώτερες σειρές. Το συνολικό πλάτος του τείχους φθάνει τα 2,90 μ. Σπανιότερα, χρήση δύο ημιπλινθίων διαπιστώνεται στη θέση ακέραιης ωμοπλίνθου στον πυρήνα του τείχους.

Το δυτικό πέρασ του τμήματος Α του τείχους εισχωρεί κάτωθεν του σύγχρονου μαντρότοιχου της προς δυσμάς όμορης οικίας (Εικ. 11). Όμως, στο σημείο αυτό, λόγω εργασιών γενικής εκσκαφής, το τείχος διακόπτεται, όπως διαπιστώθηκε με τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στον αύλειο χώρο της οικίας. Στο δυτικό σωζόμενο πέρασ του αποκαλύφθηκε τμήμα της εσωτερικής και της εξωτερικής πλευράς του. Σώζει έως 6 επάλληλες σειρές ωμών πλίνθων, μη πλαισιωμένων από λίθινο μέτωπο εσωτερικά. Το αμιγές πλίνθινο τμήμα έχει πλάτος 2 μ. και εδράζεται σε τάφρο διανοιγμένη στο στείο φυσικό έδαφος. Η βόρεια εξωτερική όψη του τείχους καμπυλώνει, σχηματίζοντας αμβλεία γωνία με τη χρήση ετερόπλευρης ωμοπλίνθου (Εικ. 12).

Το ανατολικό σωζόμενο πέρασ του τμήματος Α διακόπτεται απότομα, κατεστραμμένο ήδη από την αρχαία εποχή. Ίχνη ωμοπλινθοδομής ανιχνεύονται ακόμα ανατολικότερα (Εικ. 13).

Τη θέση του ανατολικού-κατεστραμμένου τμήματος Α κατέλαβε το μεταγενέστερο τμήμα Β, ανανεώνοντας την αμυντική ισχύ (Εικ. 14). Έχει διεύθυνση Β–Ν, που αποκλίνει από τον άξονα της α' κατασκευαστικής φάσης και θεμελιώνεται 0,50 μ. ψηλότερα από το φυσικό βράχο. Στα νότια και δυτικά επενδύεται με λίθινο κτιστό μέτωπο σε ορθή γωνία και στο εσωτερικό της σώζει μικρό τμήμα του πλίνθινου πυρήνα. Οι ωμές πλίνθοι, σε αντίθεση με τις ωμοπλίνθους του τμήματος Α, είναι τοποθετημένες σε επαφή με τον άξονα Β–Ν, εγκάρσιο στην πορεία του τείχους. Ως εκ τούτου, οι μεγαλύτεροι σε πλάτος αρμοί που δημιουργούνται, πλάτους 0,04 μ., έχουν την ίδια διεύθυνση. Σώζει έως δύο επάλληλες σειρές ωμοπλίνθων πλευράς 0,43 μ. και ημιπλινθίων και ο αρμός διχοτομεί τις πλίνθους της υπερκείμενης στρώσης (Εικ. 15). Το λίθινο μέτωπο στη νότια-εσωτερική πλευρά, πλάτους 1,00 μ., σωζόμενου μήκους 4,40 μ. και μέγιστου ύψους 0,60 μ., συντίθεται από δύο σειρές δόμων ψαμμίτη κατά μήκος των μακρών πλευρών και το εσωτερικό του γεμίζει με κομμάτια βράχου, λίθους

μικρού μεγέθους και λατύπες, εν ξηρώ. Αντίθετα, η δυτική πλευρά αποτελείται μόνο από μία σειρά δόμων ψαμμίτη, πλάτους 0,50 μ. και σωζόμενου μήκους 2,10 μ. Η εσωτερική πλευρά τους, που δεν ήταν ορατή, έχει παραμείνει αδρή. Κάτωθεν της επιφάνειας έδρασης του δυτικού μετώπου διακρίνεται προγενέστερη αύλακα σχήματος U, μέγιστων διαστάσεων 0,88 x 0,40 μ., διανοιγμένη σε φυσικό χαλικώδες στρώμα που καλύπτει τον φυσικό βράχο (Εικ. 16). Ίχνη ανάλογης μικρότερης αύλακας διακρίνονται και στη βόρεια παρεία κάτωθεν του πλίνθινου κορμού.

Το τμήμα Β βρίσκεται σε σημείο καμπής και λόγω της ισχυρής κατασκευής και της γωνίας που σχηματίζει το λίθινο μέτωπο αποτελεί τμήμα πύργου.

Στο ανατολικότερο άκρο του βορείου σκέλους αποκαλύφθηκε αποσπασματικά σωζόμενη αμιγώς ωμοπλίνθινη κατασκευή, τμήμα Γ (Εικ. 17), μέγιστων διαστάσεων 3,05 μ. (Α-Δ) x 1,00 μ. (Β-Ν). Οι πλευρές ορίζονται από μία σειρά ημιπλινθίων, διαστάσεων 0,43 x 0,215 μ., τοποθετημένων δρομικά. Καθ' ύψος διατηρούνται σε 1 έως 3 επάλληλες σειρές. Στο εσωτερικό της κατασκευής εντοπίζονται υπολείμματα ακέραιων ωμοπλινθίων. Εδράζεται απευθείας στο φυσικό κροκαλοπαγές έδαφος, το οποίο φαίνεται να έχει απολαξυνθεί κατά τόπους για το σκοπό αυτό. Πιθανώς πρόκειται για εξωτερική αμυντική κατασκευή.

Στη θέση 2 σε απόσταση 50 μ. δυτικότερα του τμήματος Α της θέσης 1 και στο όριο δύο όμορων οικοπέδων, αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους με ίδια μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά (Εικ. 18). Έχει ορατό μήκος 4,50 μ., μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,20 μ., πλάτος 2,90 μ. και στο δυτικό πέρας, όπου διακόπτεται κανονικά, τοποθετείται η θέση πύλης (Εικ. 19). Προηγήθηκε η ανασκαφή του προς βορρά όμορου οικοπέδου και ακολούθησε η ανασκαφή νοτιότερα, με τη διατήρηση ορατού μόνο του πλίνθινου τμήματος του τείχους.

Το θεμέλιο του τείχους στη νότια-εσωτερική πλευρά ενισχύεται με λιθόκτιστο μέτωπο διεύθυνσης Α-Δ, μέγιστου σωζόμενου ύψους 1,10 μ. και πλάτους 0,50 μ., εδραζόμενο σε καθαρό κιτρινωπό αργιλόχωμα (Εικ. 20-21). Στο δυτικό πέρας συνδέεται οργανικά σχηματίζοντας αμβλεία γωνία με ανάλογης δομής κτιστό μέτωπο που ακολουθεί τη φυσική κατωφέρεια, επενδύοντας ταυτόχρονα τη δυτική πλευρά του πλίνθινου κορμού. Στα ανατολικά εισχωρεί κάτωθεν της οδού Π. Μελά. Τα λίθινα μέτωπα συνίστανται από πλακαρούς λίθους Αράξου, ψαμμίτη σε επάλληλες στρώσεις και μεγάλο ασβεστολιθικό γωνιόλιθο στη βάση, διαστάσεων 0,72 x 0,80 x 0,43 μ. Οι τρεις μεγαλύτερου μεγέθους δόμοι ψαμμίτη στην ανώτερη στρώση του νότιου μετώπου πιθανώς έπονται χρονικά. Οι ωμοπλίνθοι, εμφανώς αλλοιωμένες στις ανώτερες στρώσεις της σύγχρονης επιφάνειας, καλύπτουν όλο το πλάτος του τείχους.

Το τμήμα του τείχους στα βόρεια ενισχύεται με βαθμιδωτή κατασκευή που ακολουθεί τη φυσική κατωφέρεια, σωζόμενου μήκους 5,60 μ. και πλάτους 2 μ. (Εικ. 22). Αποτελείται από τρεις, επίπεδα διαμορφωμένες, επιφάνειες με θραύσματα κεραμίδων και ανάμεσά τους κροκάλες και αργούς λίθους. Φαίνεται πως οι επιφάνειες αυτές στο σημείο καμπής αποτελούν βάση έδρασης ωμοπλίνθινης ανωδομής. Σημειώνεται ότι, σε επιγραφές του 4ου αι. π.Χ., αναφερόμενες στα πλίνθινα τείχη της Αθήνας και του Πειραιά, απαντά ο τεχνικός όρος *ἀναβασμός*, ο οποίος ερμηνεύεται ως σημαίνον τείχος ή κλίμακα με βαθμιδωτή όψη λόγω των εκατέρωθεν πύργων (Ορλάνδος 2004, 79).

Στο τμήμα αυτό και κατά μήκος του τείχους διαπιστώθηκε η ύπαρξη κλίμακας, αποσπασματικά σωζόμενης, με υλικά ανάλογης δομής. Οι βαθμίδες, πλάτους 1,40 μ., οριοθετούνται με κτιστά τοιχάρια από θραύσματα κεραμίδων. Στα δυτικά, σε επαφή με την κλίμακα, κτιστός τοίχος αντιστήριξης, πλάτους 0,50 μ. και μέγιστου ύψους 0,60 μ., διατηρείται σε μήκος 5,80 μ. και βαίνει παράλληλα με το τείχος, ακολουθώντας επίσης τη φυσική κατωφέρεια του εδάφους. Ομοιότητες εντοπίζονται σε ανάλογης κατασκευής τμήμα σε καλή κατάσταση διατήρησης που βρέθηκε στην Αθηαίνου της Κύπρου (Μπακαλάκης 1988, 30-31, πίν. 24β και 25β· Εικ. 23).

Κατά μήκος της νότιας εσωτερικής πλευράς του τείχους διαπιστώθηκε επίπεδο κυκλοφορίας μέγιστου πλάτους 1,50 μ. από πατημένο χώμα και χαλίκι (Εικ. 24). Νοτιότερα, σε παράλληλη διάταξη αποκαλύφθηκε τεχνητή αύλακα σχήματος U, διανοιγμένη στο φυσικό έδαφος, μέγιστου πλάτους 3,00 μ. Στο γέμισμά της βρέθηκε στρώμα καταστροφής, αποτελούμενο από κεραμίδες της στέγης του τείχους. Το θεμέλιο του τείχους βρίσκεται 1,00 μ. ψηλότερα από τον πυθμένα της αύλακας (Εικ. 25). Πρόκειται πιθανώς για αύλακα απορροής

και διευθέτησης των ομβρίων υδάτων, καθώς το έδαφος στα νότια, εσωτερικά του τείχους και της κλίμακας, είναι ανηφορικό.

Η συνέχεια του τείχους δυτικότερα δεν διαπιστώθηκε και ως εκ τούτου στη θέση 2 υπάρχει σημείο καμπής και η πορεία του τείχους, με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα και το φυσικό ανάγλυφο, μετατοπίζεται βορειότερα.

Τα διακοπτόμενα αρχαιολογικά κατάλοιπα (στρώμα καταστροφής της στέγης του τείχους και αύλακα) αποτελούν πρόσθετα στοιχεία υπέρ του καθορισμού θέσης πύλης στο σημείο αυτό. Στο ίδιο συμπέρασμα συνηγορεί και η νεκρόπολη, στο όριο και εκτός των τειχών, μεταφές πλούσια κτερισμένες, τεκμήρια κοινωνικής και οικονομικής ευρωστίας (Αλεξοπούλου 2017, 41).

Στο πλαίσιο χαρτογράφησης της πορείας του τείχους κατά την επιφανειακή έρευνα εντοπίστηκε επί της οδού Απ. Ανδρέου 99 (Ο.Τ. 128), κάτωθεν σύγχρονης κλίμακας (ιδιοκτησία κληρονόμων Μουρτίκα), τμήμα τοίχου πλάτους 0,50 μ. με διεύθυνση Α-Δ. Λόγω της μορφολογίας της θέσης πιθανολογείται ότι ανήκει στο βόρειο σκέλος.

Στη θέση 3 αποκαλύφθηκε το 1988, για πρώτη φορά, λίθινο τμήμα του τείχους ύψους 0,60–0,66 μ., μήκους 10,30 μ. και πλάτους 1,10 μ., με προσανατολισμό Α-Δ (Lakakis και Rizakis 1992, 84–5, εικ. 8, πιν. IV· Εικ. 26–27). Βάσει νεώτερων ανασκαφικών δεδομένων, ταυτίζεται με τμήμα του λίθινου μετώπου που πλαισιώνει τον πλίνθινο κορμό. Αποτελείται από δύο ανισοϋψείς σειρές δόμων ψαμμίτη, σχήματος τραπεζίου και ορθογωνίου στον τύπο του ψευδοϊσόδομου τραπεζιόσχημου (Scranton 1941, 76. Λακάκη 2000, 114). Το εσωτερικό του γεμίζει με μικρούς και μεγαλύτερους λίθους και αραιά θραύσματα κεραμίδων. Η βόρεια πλευρά του λίθινου αυτού μετώπου έχει πιο επιμελημένη δομή και ως εκ τούτου αποτελεί το ορατό τμήμα που πλαισιώνει εξωτερικά τη βάση του πλίνθινου κορμού, ο οποίος στην περίπτωση αυτή εκτείνεται νοτιότερα.

Σημειώνεται ότι το έτος 1993, κατά τη διάρκεια τεχνικού έργου (αρ. σχεδ. 276) επί της οδού Απ. Ανδρέου 46, στο όριο των Ο.Τ. 13 και Ο.Τ. 14, αποκαλύφθηκε σκληρή στρώση πλάτους 7,20 μ. και ορατού μήκους 1,50 μ., η οποία είχε χαρακτηριστεί ως δάπεδο. Κατά μήκος της βόρειας και νότιας πλευράς του, πλαισιώνεται από κτιστούς τοίχους. Επειδή βρίσκεται πλησίον του αναπτύγματος της πορείας του τείχους πιθανώς αποτελεί κατάλοιπο του βορείου σκέλους και συγκεκριμένα της εσωτερικής περιφερειακής οδού.

Στη θέση 4 αποκαλύφθηκε τμήμα του λίθινου μετώπου με χαρακτηριστικά της α' κατασκευαστικής φάσης, όπως διαπιστώθηκε στις θέσεις 1 και 2, πλάτους 0,60 μ., ύψους 0,42 μ. και σωζόμενου μήκους 3,20 μ. (Εικ. 28). Το βόρειο ορατό πέρασ του καταστράφηκε από νεότερο τοίχο, ενώ το νότιο σχημάτιζε γωνία με άλλον τοίχο, κατεύθυνσης Α-Δ, ο οποίος δεν σώζεται. Αν και ανήκει στο βόρειο σκέλος, η κατεύθυνσή του στον άξονα Β-Ν μαρτυρά σημείο καμπής στην πορεία του τείχους. Σε απόσταση περίπου 3,00 μ. ανατολικότερα και σε ανάλογο βάθος αποκαλύφθηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι και το νότιο πέρασ ενός τρίτου, ρωμαϊκών χρόνων, με προσανατολισμό Β-Ν. Στην κάλυψη των τάφων αυτών χρησιμοποιήθηκαν ενσφράγιστα θραύσματα κεραμίδων με το μονόγραμμα της πόλης προερχόμενα από τη στέγη του τείχους.

Στη θέση 5 αποκαλύφθηκε λιθόκτιστο μέτωπο του τείχους διεύθυνσης ΒΔ-ΝΑ με 3 σειρές δόμων ψαμμίτη, πλάτους 0,50 μ., ύψους 0,65 μ. και ορατού μήκους 4,50 μ. κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα (Εικ. 29–30). Οι μεγαλύτεροι σε μέγεθος δόμοι είναι τοποθετημένοι στο εξωτερικό μέτωπο ενώ στην επιφάνεια έδρασή τους χρησιμοποιούνται μικροί λίθοι και κεραμίδες προκειμένου να ευθυγραμμιστούν. Το βόρειο πέρασ του συνδέεται οργανικά σε αμβλεία με κτιστό μέτωπο ανάλογης δομής, διεύθυνσης Α-Δ που εισχωρεί στο άσκαφτο και διαπιστώθηκε σε απόσταση 3,50 μ. δυτικότερα, στα όρια μικρής τομής. Ο πλίνθινος κορμός προσδιορίζεται εκτός των ορίων του οικοπέδου. Στοιχείο του οχυρωματικού έργου αποτελεί και η διαπίστωση, στα όρια τομής μικρού τμήματος, της εσωτερικής περιμετρικής οδού.

Στις θέσεις 6α και 6β, εκατέρωθεν της οδού Ράχης, όπου προσδιορίζεται η πορεία του δυτικού τμήματος του βορείου σκέλους του τείχους, διαπιστώθηκε πεσμένο οικοδομικό υλικό του τείχους. Στη θέση 6α, νότια της οδού, στρώμα καταστροφής της στέγης (Εικ. 31) βρέθηκε πεσμένο σε στείρο φυσικό αργιλόχωμα. Στη θέση 6β (Εικ. 32), βόρεια της οδού, αποκαλύφθηκαν θραύσματα κεραμίδων στέγης λακωνικού τύπου και οικοδομικό υλικό που συνίσταται από κροκάλες και αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, υλικό που

απαντάμεταξύ του λίθινου μετώπου και της ωμοπλινθοδομής (βλ. εικόνα 65). Το πυκνό στρώμα καταστροφής βρέθηκε πεσμένο σε κοίτη μήκους 4 μ. (B–N) και μέγιστου πλάτους 2 μ. (A–Δ), πιθανώς διανοιγμένη από τα όμβρια, στην κατωφέρεια του βόρειου πρανούς. Το σύνολο του δομικού υλικού συγκεντρώθηκε ανά είδος σε λάκκους και διατηρήθηκε σε κατάχωση. Στρώμα καταστροφής με υλικά του τείχους εντοπίστηκε και επί της οδού Ράχης βόρεια του Ο.Τ. 239.

Στη θέση 7 στο ανάπτυγμα της πορείας του βορείου σκέλους στο Ο.Τ. 304 βρέθηκε αποσπασματικά σωζόμενο τμήμα τοίχου κατεύθυνσης Α–Δ, μέγιστου σωζόμενου μήκους 2,80 και πλάτους 0,50 μ., από αδρά δουλεμένους δόμους ψαμμίτη μεσαίου μεγέθους, που σώζονται σε μία έως δύο επάλληλες σειρές.

Δυτικό σκέλος

Το δυτικό σκέλος του τείχους, το οποίο διαθέτει φυσική οχύρωση, έχει ως σταθερά σημεία αναφοράς τις θέσεις 8 και 9.

Στη θέση 8, σε επικλινές έδαφος, βρέθηκε μεγάλος αριθμός κατακρημνισμένων ογκόλιθων του τείχους από ψαμμίτη σε μήκος 20 μ. στην επιφάνεια χαλικοστρωτου δρομίσκου (Εικ. 33–34). Ο δρομίσκος, που διαπιστώθηκε σε μήκος 10 μ., έχει πλάτος 2,50 μ. περίπου και εκατέρωθεν αυτού διαπιστώθηκε αργιλώδες έδαφος και κροκαλοπαγής φυσικός βράχος. Στην επιφάνεια του δρομίσκου βρέθηκε σκελετός σε πρηνή θέση (Εικ. 35) που δεν ανήκει προφανώς σε τυπική ταφή (Kefalidou 2010, 123–26). Ο δρομίσκος υποδηλώνει την ύπαρξη πυλίδος στη θέση αυτή. Η πυλίδα θα εξυπηρετούσε καθημερινές ανάγκες για εύκολη και γρήγορη πρόσβαση στους αγρούς του δυτικού τμήματος της επικράτειας.

Στις δυτικές παρυφές του πλατώματος, στη θέση 9 (Εικ. 36) και δυτικά του Ο.Τ. 284, αποκαλύφθηκε γωνία ισχυρού λίθινου θεμελίου του τείχους πλάτους 1 μ., χωρίς όμως να εντοπιστεί το βάθος θεμελίωσής του. Το ορατό τμήμα του συνίσταται στις όψεις από δύο σειρές δόμων ψαμμίτη και εσωτερικό γέμισμα από μικρούς και μεγαλύτερους λίθους, αραιά θραύσματα κεραμίδων και λατύπη εν ξηρώ. Το μέτωπο με κατεύθυνση Β–Ν, τμήμα του οποίου βρέθηκε διαταραγμένο, διαπιστώθηκε σε συνολικό μήκος 10,50 μ. Το βόρειο ορατό πέρασ του εισχωρεί στο άσκαφτο, ενώ το νότιο συνδέεται οργανικά σε ορθή γωνία με ανάλογης δομής τμήμα μήκους 3,30 μ., κατεύθυνσης Α–Δ.

Νότιο σκέλος

Η πόλη ήταν εύκολα προσπελάσιμη από τα νότια, χωρίς φυσική οχύρωση. Αυτό οδήγησε τους Δυμαίους να ενισχύσουν το ευάλωτο νότιο σκέλος του τείχους. Η πορεία του σήμερα βρίσκεται σε σχεδόν αδόμητη περιοχή στα όρια του πολεοδομικού ιστού της σύγχρονης πόλης, όπου η οδός Πατρ. Γρηγορίου Ε'.

Στη θέση 10, στη θέση Πορτούλες ή Ληνός, αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους (Εικ. 37) με οχυρωματικές προσθήκες και μεγάλο κατασκευαστικό ενδιαφέρον.

Αρχικά, κατά μήκος της νότιας πλευράς οικοπέδου, η οποία баίνει παράλληλα της οδού Πατρ. Γρηγορίου Ε', αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής του τείχους, το οποίο συνίσταται από πεσμένη ωμοπλινθοδομή και θραύσματα κεραμίδων της στέγης (Εικ. 38). Το στρώμα εκτείνεται κατά μήκος του ανώτερου τμήματος του εσωτερικού λίθινου μετώπου, ορατού μήκους 17,80 μ. Με την αφαίρεσή του διαπιστώθηκε ότι καλύπτει την επιφάνεια εσωτερικής περιμετρικής οδού, πλάτους 5 μ., από πατημένο χώμα και χαλίκι (Εικ. 39–40). Ως εκ τούτου, πολλά θραύσματα κεραμίδων βρέθηκαν πεσμένα σε οριζόντια θέση. Ο κύριος κορμός του τείχους εκτείνεται επί της σύγχρονης οδού (Εικ. 41–42) και αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,40 μ., στα όρια διερευνητικής τομής που διανοίχτηκε εγκάρσια στην πορεία της (Εικ. 43–44).

Το λίθινο μέτωπο της α' φάσης του τείχους (Εικ. 45) εδράζεται σε βάθος 2,30 μ. από το κατάστρωμα της σύγχρονης οδού και διατηρείται ακέραιο. Παρουσιάζει διαφορές στην τοιχοποιία, η οποία συνίσταται από αμιγές τμήμα από ασβεστόλιθο και στη συνέχεια από ψαμμίτη, εναλλαγή που αποδίδεται σε κατασκευαστική επιλογή και όχι χρονολογική φάση. Το ασβεστολιθικό μέτωπο, με προσανατολισμό Α–Δ, έχει ύψος 1 μ. και ορατό μήκος 8,40 μ. Αποτελείται από τρεις έως τέσσερις σειρές δόμων ασβεστόλιθου υπόλευκης απόχρωσης.

Οι λιθόπλινθοι συναρμόζονται με επιμελημένο τρόπο και δεν είναι πάντα ισοϋψείς. Το μήκος τους κυμαίνεται από 0,50 έως 1,50 μ. και το ύψος τους από 0,10 έως 0,50 μ. Η επιλογή του οικοδομικού υλικού και του τρόπου δόμησης αποβλέπει στη σταθερότητα της κατασκευής. Η άρτια αρμογή αποτρέπει την είσοδο υγρασίας στον πλίνθινο κορμό. Μία έως δύο χαμηλές στρώσεις δόμων μεγάλου μεγέθους αποτελούν το θεμέλιο και είναι αδρά επεξεργασμένες. Οι δύο έως τρεις ανώτερες σειρές ανήκουν στην ανωδομή. Έχουν τονισμένους κατακόρυφους αρμούς, τοποθετημένους έτσι ώστε οι περισσότεροι από αυτούς να διχοτομούν το μήκος του υπερκείμενου και υποκείμενου λίθου. Η εσωτερική πλευρά τους, που δεν ήταν ορατή, έχει μείνει αδρή.

Το ασβεστολιθικό μέτωπο στο δυτικό πέρας δημιουργεί οδόντωση και διακόπτεται (Εικ. 46). Στο σημείο της οδόντωσης, το μέγιστο πλάτος του ανέρχεται στο 1 μ. και οι επιμελημένοι λίθοι της ανωδομής, σε απομίμηση του πολυγωνικού (Ορλάνδος 2004, 248), συναρμόζουν απόλυτα στους αρμούς. Μάλιστα, ένας εκ των λίθων είναι κατάλληλα λαξευμένος ώστε να ακολουθεί τη γωνίωση. Ο συγκεκριμένος αρχαϊστικός αυτός τρόπος δόμησης πιθανώς επελέγη διότι, σύμφωνα με τον Ορλάνδο (2004, 261), το πολυγωνικό σύστημα κατά την αρχαιότητα θεωρείται πιο ανθεκτικό σε ωθήσεις και πιέσεις, αφού οι αρμοί δεν σχηματίζουν συνεχείς οριζόντιες ή κατακόρυφες γραμμές, στις οποίες θα μπορούσε να διαρραγεί το τείχος. Η διαμόρφωση οδόντωσης υποδηλώνει διαπλάτυνση και σχηματισμό κλίμακας (Θεοχαράκη 2015, 288, σημ. 117).

Σε επαφή με το ασβεστολιθικό μέτωπο αποκαλύφθηκε κτιστό μέτωπο με ορθογωνισμένους λίθους ψαμμίτη κατά το ισόδομο σύστημα, ορατού μήκους 1,90 μ., ύψους 1,15 μ. και πλάτους 0,65 μ. Διακρίνονται ίχνη λευκού επιχρίσματος που λειτουργούσε ως στρώση προστασίας για το ευπαθές δομικό υλικό και συντελούσε στην αισθητική ομοιομορφία του έργου. Αποτελείται από πέντε ισοϋψείς σειρές δόμων, μήκους από 0,48 έως 0,62 μ. και η επιφάνειά του προεξέχει του ασβεστολιθικού τμήματος κατά 0,40 μ. Η υψομετρική διαφορά στο βάθος θεμελίωσης οφείλεται στη μικρή ανωφέρεια του εδάφους, το οποίο συνίσταται από καθαρό αργιλόχωμα. Στην επιφάνεια έδρασης για την καλή αρμογή των δύο διαφορετικών τμημάτων (ασβεστόλιθου και ψαμμίτη), την υψομετρική διαφορά μειώνει ο δόμος ψαμμίτη σε κάθετη διάταξη. Η διαφοροποίηση στο σύστημα τοιχοδομίας και υλικού που παρατηρείται στην α' οικοδομική φάση του τείχους θα μπορούσε να αποδοθεί είτε σε διαφορετικές εργολαβίες, είτε στα διαφορετικά στάδια εξέλιξης του οικοδομικού προγράμματος. Οι δόμοι έδρασης του τμήματος από ψαμμίτη (TX1β) εξέχουν των υπερκείμενων και εδράζονται, όπως και το οδόστρωμα, σε φυσικό αργιλόδες έδαφος. Η εσωτερική περιφερειακή οδός του τείχους εφάπτεται στο όριο ανωδομής-θεμελίου (Εικ. 39).

Κατά τη β' κατασκευαστική φάση, οι εξωτερικές όψεις του τείχους της α' φάσης ενισχύονται με τη συμπλήρωση δόμων ψαμμίτη, δημιουργώντας ογκώδες τείχος πάχους 5 μ. (Εικ. 47–48), ικανού μέσου αντίστασης στις νέες πολιορκητικές τεχνικές του 4ου αι. Η στάθμη έδρασής του βρίσκεται 0,20 μ. ψηλότερα, ενώ η διαφορά στα υλικά δομής του λίθινου μετώπου του τείχους και η μικρή απόκλιση που εμφανίζουν ως προς τον διαμήκη άξονα δηλώνουν δύο διαφορετικές κατασκευαστικές φάσεις.

Ο κορμός του τείχους είναι κτισμένος με τετράγωνες ωμές πλίνθους πλευράς 0,47 μ. (Εικ. 49). Στην καθ' ύψος ανοικοδόμηση, ωμόπλινθοι καλύπτουν το λίθινο μέτωπο και το συνολικό πλάτος της α' φάσης του τείχους φθάνει τα 3,90 μ.

Συγκεκριμένα, διαμήκης τοποθέτηση από ισοπλατείς δόμους ψαμμίτη σε δύο επάλληλες στρώσεις στην ανωδομή και μία στο θεμέλιο, συνολικού ύψους 0,80 μ., ορατού μήκους 7,60 μ. και πλάτους 0,60 μ. περίπου, επενδύει εσωτερικά του τείχους το ασβεστολιθικό τμήμα της α' φάσης.

Οι λίθοι είναι τοποθετημένοι κατά συνεχείς ισοϋψείς στρώσεις και με τις μακρές πλευρές τους οριζόντιες και τις στενές επί το πλείστον κατακόρυφες, κατά το ψευδοισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα με τάση προς το ισόδομο (Winter 1971, 83).

Η εξωτερική επιφάνεια είναι αδρά επεξεργασμένη με αυλακοειδή λαξεύματα. Στο θεμέλιο διαπιστώνεται η χρήση δόμων ασβεστόλιθου σε β' χρήση και στο επίπεδο της θεμελίωσης στρώμα λατύπης (Εικ. 50), δηλώνοντας την επί τόπου επεξεργασία των λίθων. Το δυτικό ορατό πέρας δόμων ψαμμίτη εφάπτεται του λίθινου ασβεστολιθικού μετώπου της α' φάσης και στην προέκτασή του ανατολικότερα απέχει ελαφρώς, παρουσιάζοντας έτσι απόκλιση στις διευθύνσεις των δύο λίθινων μετώπων. Με τη διενέργεια μικρών τομών

στην εσωτερική παρειά του τείχους διαπιστώθηκε ότι το εσωτερικό ασβεστολιθικό μέτωπο της α' φάσης εκτείνεται και ανατολικότερα και το συνολικό μήκος του φτάνει τα 14,60 μ. τουλάχιστον.

Το λίθινο εξωτερικό μέτωπο, ορατού μήκους 3,40 μ. και κατασκευασμένο από δύο σειρές δόμων ψαμμίτη, διαπιστώθηκε μόνο στα όρια της διερευνητικής τομής που διανοίχτηκε εγκάρσια στο πλάτος της οδού (Εικ. 51). Ο πλίνθινος κορμός του τείχους δεν εφάπτεται των λίθων της εξωτερικής παρειάς και το διάκενο πληρούται με κροκάλες εν ξηρώ, υλικό άφθονο στις κοίτες και τα παράκτια τμήματα των ποταμών της περιοχής. Ανάλογο εσωτερικό γέμισμα απαντάστην ελληνιστική οχύρωση της Γόρτυνας Αρκαδίας (Martin 1947/1948, 95, εικ.7· Ορλάνδος 2004 204· Matthew 2012, 455–99).

Ο κύριος κορμός του τείχους αποκαλύφθηκε επί της σύγχρονης οδού, συμπαγής, με τετράγωνες, ωμές πλίνθους πλευράς 0,47 μ. και πάχους 0,09 μ. περίπου. Οι ωμόπλινθοι στην πορεία του τείχους είναι τοποθετημένες σε επαφή, δημιουργώντας σειρές μεταξύ των οποίων υπάρχει αρμός πλάτους 0,05 μ., πληρωμένος με χώμα. Στην καθ' ύψος οικοδόμηση, οι ωμόπλινθοι είναι τοποθετημένες σε επάλληλες στρώσεις με την χρήση ημιπλινθίων στα άκρα για στατικούς λόγους, ώστε οι αρμοί να διχοτομούν τις ωμοπλίνθους της υπερκείμενης και της υποκείμενης στρώσης. Η διάταξή τους δημιουργεί έντεχνη ένωση. Οι ανώτερες σειρές ωμοπλίνθων εμφανίζονται αλλοιωμένες λόγω της διάβρωσης, ενώ το κανονικό σχήμα τους και ο τρόπος δόμησής τους αποκαλύπτονται 0,70 μ. βαθύτερα από το κατάστρωμα της σύγχρονης οδού. Το επίπεδο κυκλοφορίας, πάχους 0,15 μ., ως τμήμα εσωτερικής περιφερειακής οδού, εφάπτεται του λίθινου μετώπου στο όριο θεμελίου-ανωδομής κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς και σε όλο το αποκαλυφθέν τμήμα του τείχους.

Στη θέση 11α, σε απόσταση 178 μ. ανατολικότερα της θέσης 10, βόρεια της οδού Πατρ. Γρηγορίου Ε' στα όρια και εντός του Σχεδίου Πόλεως, αποκαλύφθηκαν επάλληλα και εκτενή στρώματα καταστροφής κεραμίδων στέγης του τείχους σε μήκος 26,50 μ. (Α–Δ) και σε πλάτος περίπου 5 μ. ακολουθώντας την πορεία του, παράλληλα με αυτό (Εικ. 52). Υπολείμματα ωμοπλινθοδομής βρέθηκαν κατά μήκος της νότιας πλευράς του στρώματος καταστροφής της στέγης, όπου προσδιορίζεται η πορεία του πλίνθινου κορμού. Συμπαγές ωμοπλινθινό τμήμα διαστάσεων 2,00 x 1,70 μ., πιθανώς *in situ*, απέχει 1,80 μ. από το δρόμο (Εικ. 53). Ανάμεσα στις πεσμένες ωμοπλίνθους βρέθηκαν, κυρίως στα βαθύτερα στρώματα, και μικρού μεγέθους λίθοι και κροκάλες (Εικ. 54). Σε δύο παράλληλα σκάμματα, πλάτους 0,50 μ., που διανοίχθηκαν για την εκτέλεση τεχνικών έργων, βρέθηκαν σποραδικά συγκεντρώσεις από θραύσματα κεραμίδων, κροκάλες, πεσμένη ωμοπλινθοδομή καθώς και τμήμα επιπέδου κυκλοφορίας από πατημένο χαλίκι.

Στη θέση 11β, μετά από μικρής κλίμακας έρευνα δοκιμαστικού χαρακτήρα στο βόρειο τμήμα του ακινήτου στα νότια της σύγχρονης οδού και εκτός του Σχεδίου Πόλεως, διαπιστώθηκε το μοναδικό έως σήμερα τμήμα της οχύρωσης που ανήκει στην τυπολογία των δύο λίθινων παρειών με εσωτερικό γέμισμα, πλάτους 2,50 μ. (Εικ. 55–57). Αποκαλύφθηκε σε απόσταση περίπου 1,10 μ. από το δρόμο, σε μήκος 25 μ. και συνίσταται από δύο παράλληλα κτιστά μέτωπα με ψευδοισόδομη τοιχοποιία από ορθογώνιους αδρά λαξευμένους δόμους ψαμμίτη που συγκρατούν το εσωτερικό γέμισμα από χώμα, αργούς και ημίεργους λίθους και θραύσματα κεραμίδων στέγης κατά το *έμπλεκτον* σύστημα (Βιτρούβιος II, 8, 7). Το λίθινο μέτωπο διατηρείται σε ύψος δύο δόμων και αποσπασματικά λόγω λιθοθηρίας. Οι σωζόμενοι διάτονοι λίθοι εξέχουν προς το εσωτερικό μέρος του βόρειου μετώπου και συμπλέκονται με το γέμισμα, τέμνοντας τον πυρήνα με εγκάρσια ζεύγματα (Ορλάνδος 2004, 206· Θεοχαράκη 2015, 175), γεγονός που αποσκοπεί στην ενίσχυση της αμυντικής δυνατότητας. Σε τομή που διανοίχτηκε στη βόρεια πλευρά, διαπιστώθηκε ότι ο δόμος έδρασης εξέχει 0,05–0,12 μ. και εδράζεται στη φυσική σκληρή αργιλώδη επίχωση. Ωμοπλινθοδομή κατά χώραν δεν διαπιστώθηκε.

Τα ανασκαφικά δεδομένα επιβεβαιώνουν ότι ο συγκεκριμένος άξονας της οχύρωσης βαίνει παράλληλα και λίγο νοτιότερα από τον άξονα της α' κατασκευαστικής φάσης. Βέβαια, λαμβάνοντας υπόψη ότι το τμήμα ανήκει στο νότιο σκέλος της οχύρωσης, που εκτείνεται σε σχεδόν επίπεδο τμήμα της πόλης και ως εκ τούτου εύκολα προσπελάσιμο στον εχθρό, θα μπορούσε να αποτελεί και τμήμα προτειχίσματος. Σημειώνεται ότι, στα τείχη των Αθηνών διαπιστώθηκε η μετασκευή προτειχίσματος σε τείχος, λειτουργώντας ως ισχυρή θεμελίωση σεμεταγενέστερη οικοδομική φάση (Θεοχαράκη 2015, 231). Νοτιότερα και εκτός των τειχών ταφικά κατάλοιπα επιβεβαιώνουν την ύπαρξη νεκροταφείου (Εικ. 3).

Επί της οδού Πατρών-Πύργου, θέση 11γ, σε σκάμμα που διανοίχθηκε για την εκτέλεση τεχνικού έργου, αποκαλύφθηκε κλειστός υδροδοτικός αγωγός (Εικ. 58) σε βάθος 1,41–1,47 μ. Ο αγωγός ακολουθεί ελαφρώς καμπύλη πορεία με διεύθυνση Β–Ν, εγκάρσια στην πορεία του νοτίου σκέλους του τείχους και κλίση προς το εσωτερικό της πόλης. Διαπιστώθηκε σε μήκος 4,90 μ. και συνίσταται από πήλινα, κυλινδρικής διατομής στελέχη μήκους 0,72 μ., με μολύβδινα στοιχεία στα σημεία συναρμογής. Στο σκάμμα βρέθηκαν ογκόλιθοι ψαμμίτη και πιθανώς προέρχονται από το λίθινο μέτωπο του τείχους. Τμήμα του αγωγού διαπιστώθηκε 400 μ. βορειότερα, επί κύριας οδικής αρτηρίας του άστεως.

Ανατολικό σκέλος

Το ανατολικό σκέλος του τείχους εντοπίστηκε στις θέσεις 12 έως 16. Αναλυτικά:

Στη θέση 12 αποκαλύφθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα του νοτιότερου τμήματος του ανατολικού σκέλους του τείχους. Η διενέργεια της ανασκαφής πραγματοποιήθηκε κυρίως στα όρια διερευνητικών τομών (Εικ. 59). Διατηρούνται, *in situ* αλλά αποσπασματικά, λίθοι ψαμμίτη, συνολικού μήκους 3 μ. και πλάτους 0,80 μ. με προσανατολισμό Β–Ν και φαίνεται ότι εισχωρούν στις παρειές τομής. Σε απόσταση 11,50 μ. βορειότερα, αποκαλύφθηκε συγκέντρωση λίθων μικρού μεγέθους από ψαμμίτη και ασβεστόλιθο, μέγιστων διαστάσεων 6,70 x 1,70 μ., με ανάλογο προσανατολισμό. Διαπιστώθηκαν στρώματα καταστροφής κεραμίδων στέγης και θραύσματα κεραμίδων σε όλη σχεδόν την έκταση της ανασκαφής. Η επίχωση κατά τόπους εμφανίζεται ιδιαίτερα σκληρή και σε σημεία με χαρακτηριστικά ωμοπλινθοδομής. Στο νοτιότερο τμήμα της θέσης, σε επαφή με τον περίβολο του σύγχρονου κοιμητηρίου της Κάτω Αχαΐας, υπάρχει μεγάλη συγκέντρωση από οικοδομικό υλικό, κυρίως δόμοι ψαμμίτη, που απορρίφθηκε εκεί από το χώρο του κοιμητηρίου, όπου προσδιορίζεται η νοτιοανατολική γωνία του τείχους.

Βορειοδυτικά της θέσης 12 (Εικ. 2–3) και σε άμεση οπτική επαφή αποκαλύφθηκε το 1979 από τον Αλ. Μάντη επιτύμβιο μνημείο εκτός των τειχών (Παπαποστόλου 1979, 153–54. πίν. 47γ· Ριζάκης 2000, 130–32, εικ. 6.)

Στη θέση 13 αποκαλύφθηκε, σε μικρό βάθος, τμήμα περιφερειακής οδού που έβαινε εσωτερικά του τείχους (Εικ. 60–61), ορατού μήκους 8,40 μ. και πλάτους 7,90 μ., το οποίο συνίσταται από χαλίκια, θραύσματα κεραμίδων και πατημένο χώμα. Στα νότια και σε επαφή αποκαλύφθηκε σειρά δόμων ψαμμίτη, πιθανώς του λίθινου μετώπου του τείχους, σωζόμενου μήκους 4,15 μ., πλάτους 0,50 μ. και μέγιστου ύψους 0,35 μ. με επιμελημένη τη βόρεια όψη. Διαπιστώθηκε επίσης συγκέντρωση από κεραμίδες στέγης, προφανώς του τείχους. Σε απόσταση περίπου 18 μ. ανατολικότερα του λίθινου μετώπου και πλησίον της παρυφής του πλατώματος βρέθηκαν δύο συγκεντρώσεις με κροκάλες και θραύσματα κεραμίδων, υλικά συγκαταλεγόμενα στα υλικά δομής του τείχους. Σε όλη την έκταση της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν αύλακες αμπελοκαλλιέργειας από μεταγενέστερη χρήση του χώρου.

Στη θέση 14, στο υψηλότερο σημείο περίοπτης θέσης, αποκαλύφθηκε γωνία ισχυρού λίθινου θεμελίου, το οποίο διατηρείται σε ύψος ενός δόμου με τη σωζόμενη επιφάνειά του σε στάθμη υψηλότερη κατά 0,15 μ. από το επίπεδο της παρακείμενης σύγχρονης οδού (Εικ. 62–63). Συγκεκριμένα, το κτιστό θεμέλιο διεύθυνσης Β–Ν ακολουθεί την πορεία του ανατολικού σκέλους. Έχει σωζόμενο μήκος 2,70 μ., πλάτος 1 μ. και αποτελείται από σειρά δόμων ψαμμίτη με αδρή επεξεργασία κατά μήκος των εξωτερικών πλευρών, ύψους 0,30–0,45 μ., και εσωτερικό γέμισμα από ανάλογο υλικό μικρότερου μεγέθους. Στο νότιο πέρας του συνδέεται οργανικά με ανάλογης δομής τμήμα μήκους 1,60 μ. και πλάτους 0,90 μ., το οποίο διακόπτεται κανονικά. Στρώμα καταστροφής με κεραμίδες στέγης εκτείνεται κατά μήκος της δυτικής πλευράς της κατασκευής και φτάνει σε απόσταση 5,50 μ. από αυτή. Ως εκ τούτου, η ύπαρξη στέγης υποδηλώνει και την ύπαρξη πλίνθινου κορμού, στοιχεία του οποίου δεν αποκαλύφθηκαν στην εσωτερική γωνία του θεμελίου. Τα εναπομείναντα λείψανα, αν και αποσπασματικά, είναι ενδεικτικά για την ταύτισή τους με τμήμα της οχύρωσης. Είναι πιθανό, λόγω θέσης, μεγέθους και ενισχυμένης κατασκευής, να ανήκουν σε τμήμα πύργου. Σε απόσταση 13,20 μ. ανατολικότερα του λίθινου θεμελίου και σε χαμηλότερο επίπεδο, στο ανατολικό πρηνές, αποκαλύφθηκαν στα όρια τομής

υπολείμματα ωμών πλίνθων σε δύο επάλληλες σειρές, πιθανώς *in situ*, οι οποίες εδράζονται στο στείο φυσικό έδαφος.

Σε απόσταση 9,80 μ. βορειότερα αποκαλύφθηκε τμήμα χαλικόστρωτης επιφάνειας, ορατών διαστάσεων 6 μ. στον άξονα Β–Ν και 1 μ. στον άξονα Α–Δ. Φαίνεται να ανήκει σε τμήμα δρόμου ή δρομίσκου, πιθανώς με προσανατολισμό εγκάρσιο στην πορεία του ανατολικού σκέλους της οχύρωσης του τείχους, και στην περίπτωση αυτή πλησίον της θέσης 14 προσδιορίζεται θέση πύλης ή πυλίδος. Στο πρηνές διαπιστώθηκε και τεχνητή αύλακα, διανοιγμένη στο φυσικό έδαφος πλάτους 0,60 μ. και βάθους 0,80 μ., πιθανώς για τη διευθέτηση ομβρίων υδάτων. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 4 μ.

Βορειότερα, στο Ο.Τ. 158, αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα ελληνιστικού νεκροταφείου κοντά την ανατολική παρυφή του πλατώματος. Μεταξύ των κτερισμάτων συγκαταλέγονται έξι χάλκινες υδρίες, άριστα δείγματα μεταλλοτεχνίας, που χρονολογούνται στα τέλη του 4ου–αρχές 3ου αι. π.Χ. (Αλεξοπούλου 2017,40–1). Λαμβάνοντας υπόψη την απαγόρευση της ταφής των νεκρών εντός του άστεως και το γεγονός ότι όλα τα αποκαλυφθέντα τμήματα των νεκροταφείων βρίσκονται εκτός των τειχών, φαίνεται ότι στο συγκεκριμένο σημείο η πορεία του τείχους δεν προσαρμόστηκε στο φυσικό ανάγλυφο αλλά, πιθανόν δημιουργεί εσωτερική καμπή, έτσι ώστε η αριστοκρατική νεκρόπολη να χωροθετείται στην εκτός των τειχών περιοχή της πόλης. Στο τμήμα αυτό, η πορεία διέλευσης του τείχους (Εικ. 2–3) αποδίδεται σχεδιαστικά με διακεκομμένη γραμμή, διότι δεν έχει ακόμη τεκμηριωθεί από την αρχαιολογική έρευνα.

Στη θέση 15, στο νότιο τμήμα του αύλειου χώρου του Γυμνασίου, αποκαλύφθηκε τμήμα του θεμελίου μέγιστου σωζόμενου ύψους 1 μ. και μήκους 20 μ. (Εικ. 64–65), το οποίο, αν και κατεστραμμένο κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς, παρέχει σημαντικά στοιχεία για τον τρόπο δόμησης των πλίνθινων τειχών. Στη βάση του εμφανίζει ευδιάκριτα αυτοτελή τμήματα κατά τον επιμήκη άξονα ως ανεξάρτητες στατικές μονάδες.

Ο σχεδιασμός επιτρέπει την αυτόνομη λειτουργία, την προσαρμογή και αρμονική ένταξη των επιμέρους τμημάτων στο φυσικό ανάγλυφο, η οποία επιτυγχάνεται με τη δημιουργία κατασκευαστικού αρμού στα σημεία πλευρικής ένωσης του τείχους με πύργο ή του πλίνθινου κορμού και των λίθινων στοιχείων που ενσωματώνονται σε αυτόν, όπως αγωγός και αντηρίδα.

Ενδιαφέρον στη θέση αυτή παρουσιάζει η ύπαρξη δύο τμημάτων πλίνθινου κορμού (Εικ. 66), χωρίς λίθινο μέτωπο να επενδύει τη βάση κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς. Το ένα τμήμα, σωζόμενου πλάτους 2,22 μ., εισχωρεί στη βόρεια παρειά του σκάμματος όπου διαπιστώθηκαν 8–9 επάλληλες καθ' ύψος σειρές ωμών πλίνθων. Είναι ορατό σε μήκος μόλις 0,50 μ. και συνδέεται με λίθινο κτιστό αγωγό με τη μεσολάβηση κατασκευαστικού αρμού πλάτους περίπου 0,20 μ. που γεμίζει με χώμα (Εικ. 67–68).

Ο αγωγός, εγκάρσιος στην πορεία του τείχους, με κλίση προς το ανατολικό πρηνές, απομάκρυνε τα όμβρια (Winter 1971, 150–51) εκτός των τειχών. Έχει πλάτος 0,95 μ., σωζόμενο μήκος 2,80 μ., ύψος 0,70 μ. και αποτελείται από λίθους ψαμμίτη και ασβεστόλιθου, δομημένους εν ξηρώ. Εσωτερικά είναι τετράγωνης διατομής, πλευράς 0,32 μ. Ο αγωγός θεμελιώνεται 0,40 μ. χαμηλότερα του πλίνθινου κορμού και εξέρχεται του εσωτερικού μετώπου του τείχους κατά 0,45 μ. Τον πυθμένα του αγωγού, που βρίσκεται στο επίπεδο έδρασης της ωμοπλινθοδομής, ορίζει πλακαρός λίθος για τη συλλογή των παρ' αυτόν συρρεόντων υδάτων. Στο ανατολικό σωζόμενο πέρασ του αγωγού οι λίθοι του είναι διαταραγμένοι. Πρόκειται για τον μοναδικό έως σήμερα αποκαλυφθέντα αγωγό ενταγμένο στον πλίνθινο κορμό.

Νοτιότερα του αγωγού, η ωμοπλινθοδομή ενισχύεται εσωτερικά με κτιστή αντηρίδα σχήματος Γ (Εικ. 69), η οποία συνδέεται οργανικά με τμήμα της που εισχωρεί κάτωθεν του πλίνθινου κορμού. Το εγκάρσιο στην πορεία του τείχους εξωτερικό τμήμα της αντηρίδας έχει πλάτος 0,70 μ. και προεξέρχεται της εξωτερικής όψης του τείχους κατά 1 μ. Το ενσωματωμένο στον πλίνθινο κορμό τμήμα της ακολουθεί την εσωτερική πλευρά του τείχους σε μήκος 1,90 μ. και διακρίνεται σε πλάτος 0,70 μ., καθώς καλύπτεται με πηλόχωμα ώστε να δημιουργηθεί επίπεδη επιφάνεια για την καθ' ύψος οικοδόμηση με ωμοπλίνθους.

Νοτιότερα της αντηρίδας ακολουθεί αμιγώς πλίνθινος κορμός, μήκους 2,90 μ. και σωζόμενου πλάτους 2,30 μ. (Εικ. 70). Εδράζεται σε στρώμα στείρας αργίλου σκληρής σύστασης, σώζει έως 6 επάλληλες σειρές ωμοπλίνθων, πλευράς 0,47 μ. και πάχους περίπου 0,08 μ. (Εικ. 71). Στο νότιο πέρασ του θεμελιώνεται υψηλότερα

και στο σημείο επαφής με τον πύργο υπάρχει κατασκευαστικός αρμός πλάτους 0,20 μ. (Εικ. 72). Το βόρειο λιθοκτίστο μέτωπο του πύργου, πλάτους 1,15–1,20 μ. και σωζόμενου μήκους 3 μ., προβάλλει του εσωτερικού μετώπου του τείχους κατά 1,20 μ. και συνδέεται οργανικά με το δυτικό μέτωπο, πλάτους 1,10 μ. και σωζόμενου μήκους 2,10 μ. Πρόκειται για ισχυρή κατασκευή από δόμους ψαμμίτη κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα, με πλακοειδή βύσματα στα δημιουργούμενα μικρά κενά. Οι δόμοι ψαμμίτη είναι τοποθετημένοι σε ισοϋψείς στρώσεις, με τις μακρές πλευρές τους οριζόντιες και τις στενές επί το πλείστον κεκλιμένες, άλλοτε προς τα δεξιά και άλλοτε προς τα αριστερά της κατακορύφου· ορισμένες έχουν ελαφρώς αποκομμένη μία ή και δύο των γωνιών τους. Η εξωτερική επιφάνεια των λίθων είναι αδρώς ειργασμένη (Ορλάνδος 2004, 217–18).

Η εσωτερική ακμή του πύργου, που εξέχει του μετώπου του τείχους, υποδηλώνει πιθανή ύπαρξη εσωτερικής κλίμακας πρόσβασης στην πάροδο του ανατολικού σκέλους ή αναβάθρας για την αναβίβαση των βαλλιστικών μηχανών. Το πλάτος του πύργου με βάση τα υπολείμματα ψαμμίτη, που αποκαλύφθηκαν σε τομή κατά μήκος της ανατολικής-εξωτερικής πλευράς της κατασκευής, είναι 6,70 μ. Το σωζόμενο μήκος του είναι 5,70 μ. (B–N) και ως εκ τούτου είναι πιθανό ο πύργος να είναι τετράγωνος. Ο πυρήνας του πύργου, συμπαγής ωμοπλίνθινος (Εικ. 73–74), απέχει περίπου 0,20 μ. από τα λίθινα μέτωπα για λόγους προστασίας από την υγρασία. Με την αφαίρεση τμήματος του πλίνθινου πυρήνα του πύργου αποκαλύφθηκε η βορειοδυτική εσωτερική γωνία των λίθινων μετώπων.

Νοτιότερα του πύργου διαπιστώθηκε μόνο η αύλακα θεμελίωσης του τείχους σε μήκος 5,80 μ., διαμορφωμένη στο κιτρινωπό αργιλώδες έδαφος όπου τα υλικά δομής του εμφανίζονται διαβρωμένα (Εικ. 75). Ωστόσο, η χρωματική διαφοροποίηση της επίχωσης επιτρέπει τον προσδιορισμό της πορείας του, η οποία κάμπτεται προς τα δυτικά, ακολουθώντας το φυσικό ανάγλυφο. Η παρουσία πύργου προστάτευε το σημείο καμψής (Θεοχαράκη 2015, 191).

Κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του και σε πλάτος 3 μ. περίπου διαπιστώθηκαν επάλληλα και πυκνά στρώματα καταστροφής κεραμίδων της στέγης του και λίθινα τέχνηρα πυριτόλιθων που μαρτυρούν την πρωιμότερη χρήση του πλατώματος.

Στην πορεία του τείχους, σε απόσταση 35,50 μ. βορειότερα, στα όρια διερευνητικής τομής, αποκαλύφθηκε τμήμα ανάλογης δομής (Εικ. 76) με την αντηρίδα σχήματος Γ. Το τμήμα διεύθυνσης Α–Δ, μήκους 3 μ. και πλάτους 1,10 μ. εφάπτεται στη νότια όψη τμήματος διεύθυνσης Β–Ν μήκους 2,50 μ. και πλάτους 1,50 μ. Επίσης, βρέθηκε επίχωση με υπολείμματα ωμοπλινθοδομής και στρώμα καταστροφής με κεραμίδες λακωνικού τύπου της στέγης του.

Οι αντηρίδες, εκτός από στοιχεία ενίσχυσης του τείχους, ερμηνεύονται και ως πεσσοί για τη στήριξη των τόξων διαπλάτυνσης της παρόδου (Φιλήμονος-Τσοποτού 2004, 81–2, 128), η στέγαση της οποίας θα παρείχε παράλληλα και προστασία στον ωμοπλίνθινο κορμό.

Λαμβάνοντας υπόψη το ανάπτυγμα της πορείας του τείχους και τη μορφή του, σταθερό σημείο αναφοράς αποτελεί και η θέση 16. Στο σημείο αυτό, τμήμα τοίχου, που είχε αποκαλυφθεί το έτος 1988 και βρίσκεται σε απόσταση 32,80 μ. βορειότερα της θέσης 15, ταυτίζεται με το λίθινο εσωτερικό μέτωπο του βορειότερου τμήματος του ανατολικού σκέλους (Εικ. 77–78). Βρέθηκε σχεδόν επιφανειακά, με προσανατολισμό Β–Ν, ορατό σε μήκος 4,40 μ. και πλάτος 0,50 μ. Προς Ν διακόπτεται λόγω μεταγενέστερης καταστροφής, ενώ προς Β μετά από απόσταση 1,20 μ. φαίνεται να συνεχίζει στο άσκαφτο και απέχει 0,80 μ. από τη βόρεια πλευρά του οικοπέδου. Σώζεται σε μία σειρά δόμων και σε ύψος 0,19/0,30 μ. Είναι χτισμένο με πλακαρούς δόμους ψαμμίτη, αδρά δουλεμένους και τοποθετημένους, άλλοτε δρομικά και άλλοτε μπατικά. Το εσωτερικό του γεμίζει με μικρά θραύσματα λίθων και ποταμίσιες κροκάλες και ορίζεται από σειρά κροκαλοπαγών λίθων μικρού και μεσαίου μεγέθους, που συνδέονται οργανικά σχηματίζοντας γωνία.

Ανάλημμα

Πλησίον του βορειοδυτικού άκρου του τείχους, στο όριο και εκτός του σύγχρονου οικισμού, αποκαλύφθηκε τμήμα ισχυρού αναλήμματος (Τσακνάκη 2022, 509–10, εικ. 3), μέγιστου σωζόμενου ύψους 1,35 μ. (Εικ. 79–81).

Η αποδόμηση οικοδομικού υλικού άφησε ακάλυπτο το πρανές, ενώ οι επιχώσεις, όπως και ρίζα ελαιοδένδρου, κάλυψαν το αναλημματικό αυτό έργο, τμήμα του οποίου βρίσκεται σε στάθμη υψηλότερη από το επίπεδο της σύγχρονης οδού Αράξου. Αποτελείται από δύο τμήματα που συνδέονται οργανικά σε αμβλεία γωνία 152ο, ενισχύονται εξωτερικά με αντηρίδες που οι αποστάσεις μεταξύ τους δεν παρουσιάζουν κανονικότητα και εισχωρούν εκατέρωθεν στο άσκαφτο. Η ανωδομή του, μέγιστου σωζόμενου ύψους 0,95 μ., αποτελείται από επιμελώς λαξευμένους ογκόλιθους, σε ισοϋψείς επάλληλες στρώσεις με τις μακρές πλευρές τους οριζόντιες και τις στενές επί το πλείστον κατακόρυφες. Το θεμέλιό του, ύψους από 0,30–0,40 μ. περίπου, αποτελείται από μία σειρά αδρά δουλεμένων ογκόλιθων ή ενίοτε από δύο λόγω της κατωφέρειας του εδάφους προς τα δυτικά. Το ανατολικό τμήμα έχει ορατό μήκος 11,50 μ., μέγιστο ύψος 1,28 μ. και διεύθυνση ΒΔ–ΝΑ με απόκλιση 57ο. Διαπιστώθηκαν 3 αντηρίδες, οι οποίες απέχουν 4,20 μ. και 2,80 μ. Στη θέση της αντηρίδας 3 (α3), της δυτικότερης ορατής, βρίσκεται το σημείο καμπής που στο τμήμα αυτό είναι κατεστραμμένο και διατηρείται μόνο το θεμέλιο. Σε συνέχεια, το δυτικό τμήμα έχει ορατό μήκος 10,50 μ. και διεύθυνση ΒΔ–ΝΑ με απόκλιση 29ο από το βορρά. Η αντηρίδα 4 (α4) που το ενισχύει απέχει 2,70 μ. από την αντηρίδα 3. Στα υλικά δομής του υπάρχουν ενσωματωμένα αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση (Εικ. 82). Διακρίνονται θραύσματα από ημικίονες μέγιστου σωζόμενου μήκους 0,78 μ., εξαιρετικής επεξεργασίας με λεπτή σμίλη και ραβδώσεις που φέρουν ίχνη λευκού επιχρίσματος και προφανώς προέρχονται από δημόσιο οικοδόμημα της Δύμης. Μεταξύ του ισχυρού λίθινου μετώπου και του φυσικού εδάφους έχει χρησιμοποιηθεί ως γέμισμα οικοδομικό υλικό μικρού και μεσαίου μεγέθους. Οι διερευνητικές τομές βόρεια και εξωτερικά του αναλήμματος έφεραν στο φως κατά τόπους συγκεντρώσεις λίθων και διάσπαρτο οικοδομικό υλικό.

Δυτικότερα της αντηρίδας α4, στο δυτικό ορατό τμήμα του αναλήμματος, εντοπίστηκε άνοιγμα που σε μεταγενέστερο χρόνο καλύφθηκε με δύο ογκόλιθους (Εικ. 83).

Το ανάλημμα, λαμβάνοντας υπόψη το ιστορικό πλαίσιο και τη δόμησή του κυρίως με υλικά σε β' χρήση, είναι πιθανό να αποτελεί τμήμα της οχύρωσης και συγκεκριμένα του διατειχίσματος. Το διατειχίσμα, ως ένας επιπρόσθετος οχυρωματικός περίβολος, αποτελούσε εσωτερική γραμμή άμυνας (Ορλάνδος και Τραυλός 1986, 75). Ενίσχυε την κορυφή του πλατώματος, όπου πιθανόν βρισκόταν η ακρόπολη του άστεως, η οποία σύμφωνα με τις ιστορικές μαρτυρίες αποκόπηκε από τον οικιστικό ιστό με διατειχίσμα. Η ακρόπολη θα μπορούσε να ταυτιστεί με τη θέση *Ρυάρι* ή *Βουρλάκι* (Εικ. 3), η χωροθέτηση της οποίας δεσπόζει της πεδιάδας και την καθιστά κατάλληλη για το ρόλο αυτό (Lakakis και Rizakis 1992, 83). Αν και υπάρχουν επιφανειακές ενδείξεις για ύπαρξη αρχαίων οικοδομικών καταλοίπων, η έρευνα της θέσης δεν καθίσταται προς το παρόν εφικτή.

ΣΤΕΓΗ

Σε όλες τις θέσεις εύρεσης τμημάτων του τείχους διαπιστώθηκαν πυκνά, εκτεταμένα και συχνά επάλληλα στρώματα καταστροφής της στέγης του, τα οποία συνίστανται ως επί το πλείστον από κεραμίδες λακωνικού τύπου (Εικ. 4–5, 19, 24–25, 38, 52, 62, 64–65, 75). Η επιφάνεια πολλών εξ αυτών φέρει ερυθρωπό, καστανό ή καστανέρυθρο αλείφωμα, κυρίως στην κοίλη και ενίοτε στην κυρτή πλευρά, ως ενίσχυση της προστασίας από τις καιρικές συνθήκες. Ανάμεσά τους βρέθηκαν και λιγοστά θραύσματα κεραμίδων κορινθιακού τύπου. Τα στρώματα καταστροφής της πιθανώς δίρριχτης, λόγω του μεγάλου πλάτους, στέγης του τείχους εντοπίζονται κυρίως κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς της οχύρωσης, καθώς η εξωτερική πλευρά του βόρειου, δυτικού και ανατολικού σκέλους του τείχους ακολουθούσε την παρυφή του πλατώματος (για ενδεχόμενους τρόπους στέγασης βλ. Holland 1950, 337–56).

Από τα στρώματα συγκεντρώθηκαν ενσφράγιστες κεραμίδες που φέρουν τα αρχικά της πόλης, υποδηλώνοντας τη σύνδεση του τείχους με την ασφάλεια και την ανεξαρτησία της και καθιστώντας την κατασκευή και συντήρησή του δημόσια μέριμνα. Η διαδεδομένη αποτύπωση του μονογράμματος ΔΥ στις θέσεις εντοπισμού του τείχους (Εικ. 84), αλλά και σε οικοδομικά κατάλοιπα με δημόσια χαρακτηριστικά στην πόλη και στην ευρύτερη περιοχή της Δυμαίας Χώρας υποδηλώνουν τη δημόσια χρήση του σφραγίσματος. Το

μονόγραμμα της Δύμης (Εικ. 85) συνίσταται από το εθνικό ή «λαλούν έμβλημα», συνδυάζει τα αρκτικά της ονομασίας, όπου το ύψιλον εγγράφεται στο δέλτα με παραλλαγές στην απόδοση του μονογραφήματος και του σχήματος του πλαισίου στο οποίο εντάσσεται (τετράγωνο, τρίγωνο, κύκλος, έλλειψη), καθώς οι πόλεις είχαν περισσότερες από μία δημόσιες σφραγίδες με τους ίδιους τύπους με ποικίλα σχήματα (Δοντάς 1955, 1,3· Ορλάνδος 2004, 113–16). Το μονόγραμμα είναι απλό στο σχεδιασμό και ευνόητο, δηλώνοντας προέλευση με άμεση αναφορά στη Δύμη και στην ευρύτερη Δυμαία Χώρα (Τσακνάκη 2019β, 33–45).

Οι σφραγίδες που ανήκουν στην οικογένεια των χαρακτήρων, όπως και τα νομίσματα (Πλάντζος 1995, 212), αντανακλούν δεσμούς με τη νομισματοκοπία της πόλης, όπου στον οπισθότυπο απαντούν τα αρχικά της πόλης ως εκδίδουσας αρχής (LHS Numismatics 2006, αρ. 471, 474–477, 130–133). Αποτελούν ένα είδος πιστοποίησης αλλά και κατοχύρωσης και αναγνώρισης για όσο διατηρούνταν οι θεσμοί της πόλεως. Το σφράγισμα, δηλαδή η διάγλυφη παράσταση σε μικρή επιφάνεια που αποτυπώνεται όταν εμπίεζεται στον μαλακό πηλό (Πλάντζος 1995, 213) των κεραμίδων, γινόταν πριν από την όπτηση στους χώρους των κεραμικών εργαστηρίων κατά την παραγωγή τους. Εξαιρετικά σημαντικό ενσφράγιστο θραύσμα κεραμίδας με το μονόγραμμα που βρέθηκε στον πυρήνα των κεραμικών εργαστηρίων της Δύμης (Τσακνάκη 2021, 553–64, εικ. 7ζ) και επιβεβαιώνει την ανάθεση από την πόλη της παραγωγής σε κεραμείς για λογαριασμό της, στοιχείο που διευκόλυνε τον έλεγχο της παραγγελίας από τον δημόσιο λειτουργό ή εξυπηρετούσε τις ανάγκες παραγωγής ή πιστοποίησης.

Ενίοτε, το μονόγραμμα συνυπάρχει με σφράγισμα (Εικ. 86) που φέρει το όνομα ΕΥΦΡΑ ή το όνομα ΠΡΑΥΛΟΥ (Fraser and Matthews 1987, 386· 2000, 362) εκφερόμενο σε γενική (θέση 1 και θέση 11α) και ένα τρίτο δυσανάγνωστο όνομα. Αποσπασματικά σωζόμενο θραύσμα διατηρεί εντός του τριγωνικού πλαισίου τα αρχικά ορθογώνιου σφραγίσματος με το όνομα ΤΕΣ., ενώ σε άλλο θραύσμα, στην κάθετη κεραία του Υ εγγράφεται το γράμμα Φ. Στη θέση 11α βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής της στέγης του τείχους και ενσφράγιστα θραύσματα κεραμίδων λακωνικού τύπου με το όνομα ΕΜΠΕΔΟΞΕΝΟΥ (Fraser and Matthews 1987, 151) σε ποικιλία τύπων (αποδίδεται δηλαδή με παραλλαγές στη γραφή του και στο σχήμα του πλαισίου στο οποίο εντάσσεται). Τα ονόματα εκλαμβάνονται ως δηλωτικά είτε των κατασκευαστών, που με τον τρόπο αυτό καθιστούσαν αναγνωρίσιμα τα προϊόντα τους, είτε των δημοσίων λειτουργών που ήταν υπεύθυνοι του οχυρωματικού έργου, όπως του *ἀρχιτέκτονος* και του *ἐργώνου* σε γενική ή ονομαστική πτώση.

Πήλινες κεραμίδες της Σπάρτης φέρουν μεταξύ άλλων την επιγραφή *ἐργώνα Εὐφράνορος* (Ορλάνδος 2004, 115). Επίσης, τιμητική επιγραφή του 2ου/1ου αι. π.Χ. που βρέθηκε στην Κάτω Αχαΐα φέρει το όνομα *Εὐφράνορα* με το εθνικό «δυμαῖον» (Rizakis 2008, αρ. 15, 73). Στην Αθήνα του 4ου αι. π.Χ. αιώνα μαρτυρείται επιγραφικά το αξίωμα του *τειχοποιού* και του επιμελητή των οχυρώσεων. Σύμφωνα με ψήφισμα της εκκλησίας του Δήμου που σώζει επιγραφή του 306/7 π.Χ., επιτροπή δύο αρχιτεκτόνων και δέκα εκλεγμένων πολιτών υπό την εποπτεία ανώτερου υπαλλήλου των οικονομικών συντόνιζε την οικοδόμηση των τειχών της Αθήνας (Θεοχαράκη 2015, 52).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Η κατασκευή οχυρωματικού έργου αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την άμυνα και την προάσπιση της ελευθερίας των ελληνικών πόλεων.

Η απειλή του μακεδονικού κινδύνου μετά τη νίκη του Φιλίππου Β' στη μάχη της Χαιρώνειας το 338 π.Χ. και οι επεκτατικές βλέψεις του στη νότια Ελλάδα ώθησε τις πόλεις να προβούν άμεσα στις απαραίτητες ενέργειες. Τότε πιθανόν ξεκίνησαν και οι συζητήσεις περί ανάγκης οχύρωσής της Δύμης και ο σχεδιασμός του έργου.

Το τείχος της Δύμης, μεγάλο για την εποχή του έργου, δεν θα μπορούσε να κατασκευαστεί σε μικρή χρονικά περίοδο και επομένως ολοκληρώθηκε σε βάθος χρόνου. Ο σκόπιμος διαμερισμός του μήκους του σε τμήματα με δομική αυτοτέλεια δεν δηλώνει απαραίτητα σημαντικά αποκλίνουσες χρονολογικές περιόδους ανοικοδόμησης, αλλά μάλλον κατασκευαστικές φάσεις. Τα τμήματα του τείχους που αποκαλύφθηκαν μαρτυρούν συστηματικό σχεδιασμό, τεχνογνωσία και προγραμματισμό. Το τείχος της Δύμης, λαμβάνοντας υπόψη τα ανασκαφικά και

τα ιστορικά δεδομένα, χρονολογείται στις αρχές της ελληνιστικής περιόδου. Το 314 π.Χ. μπορεί να αποτελέσει ένα ασφαλές *terminus ante quem* για την χρήση και χρονολόγηση της κατασκευής. Στη διάρκεια του βίου, της οχύρωση γνώρισε επεμβάσεις με σκοπό την ενίσχυση της άμυνας και στη συντήρηση, επισκευή ή μετασκευή τμημάτων του τείχους και της στέγης που είχαν υποστεί φθορές ή ζημιές.

Η αμυντική ισχύς ανανεώθηκε πάνω στην ίδια χάραξη με κατά τόπους επισκευές ή μετασκευές περιορισμένης έκτασης για τη συντήρηση και επιδιόρθωση τμημάτων που είχαν υποστεί φθορές και καταστροφές. Δύο χρονολογικά διακριτές περίοδοι ενίσχυσης επιβεβαιώνονται στις θέσεις 1 και 10. Επισκευή αναγνωρίζεται στη θέση 1 (τμήμα Β) και μετασκευή στη θέση 10. Γενικά δεν υπάρχει η εικόνα του πρόχειρου και κατεπείγοντος χαρακτήρα του έργου.

Η τοιχοδομία του λίθινου μετώπου που πλαισιώνει τη βάση είναι κοινό χαρακτηριστικό της εποχής, ωστόσο, ως μέσο χρονολόγησης, όπως και σε άλλες περιπτώσεις τειχών, δεν είναι πάντα ασφαλές.

Από τους αρμούς του τμήματος Α της θέσης 1 περισυνελέγη κεραμική του 4ου αι. π.Χ. αποτελούμενη από όστρακα ανοικτών αγγείων (Εικ. 87). Συλλέχθηκε χάλκινη αιχμή βέλους από τη θέση 13 (Εικ. 88) και μικκύλα αγγεία μέσα στο στρώμα καταστροφής της ανωδομής του τμήματος του τείχους που βρέθηκε στη Θέση 15 (Εικ. 89).

Η εύρεση στη θέση 15 χάλκινου νομίσματος Σκιάθου (Ε: Ανδρική κεφαλή αριστερά / Ο: ΣΚΙ ΑΘΙ. Κηρύκειον, στο πεδίο αρ. τρόπαιο Δ: 12,7 χιλ., Β: 2,29 γρ.) που χρονολογείται το 350–344 αι. π.Χ. (Sylloge Nummorum Graecorum 405: Classical Numismatic Group 2012 808.2) (Εικ. 90) πιθανώς μετατοπίζει κατά λίγα χρόνια νωρίτερα, την εποχή έναρξης του προγράμματος οικοδόμησης.

Οι φάσεις καταστροφής και οριστικής αχρησίας του τείχους ως αμυντικού έργου δεν έχουν ακόμα αποσαφηνιστεί. Προς αυτήν την κατεύθυνση αναμένεται να συμβάλει η μελλοντική μελέτη των κινητών ευρημάτων που ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια της πολυετούς έρευνας. Σε κάθε περίπτωση, η αναφορά του Χρονικού του Μορέως αποτελεί αναμφισβήτητη μαρτυρία ότι ορισμένα τμήματα του τείχους έστεκαν μέχρι και τον 13ο αιώνα ως απομεινάρια της ενδοξότερης και λησμονημένης περιόδου της Δύμης.

ΛΥΣΕΙΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ, ΔΙΑΣΩΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ

Η ένταση της σωστικής αρχαιολογικής έρευνας στην Κάτω Αχαΐα, οφειλόμενη στην πύκνωση της δόμησης του οικισμού, έφερε στο φως εκτός από τα τμήματα της οχύρωσης και πολλά τμήματα της αρχαίας πόλης που επιτρέπουν τον συσχετισμό χώρων και χρήσεων.

Για λόγους δημόσιας ωφέλειας και ειδικότερα την ολοκληρωμένη προστασία, συντήρηση, διαχείριση και ανάδειξη των καλύτερα διατηρημένων τμημάτων του τείχους στις θέσεις 1 και 10, το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο γνωμοδότησε ομόφωνα υπέρ της έγκρισης απαλλοτρίωσης ή απευθείας εξαγοράς των συγκεκριμένων ιδιόκτητων οικοπέδων (Τσακνάκη 2022, 511), διότι διατηρούν ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικά δείγματα του συστήματος τείχισης αυτού του τύπου και τεκμήριο της ιστορίας του παρελθόντος και της πολιτισμικής εξέλιξης του τόπου. Ο προς απαλλοτρίωση χώρος στη θέση 1 (Εικ. 14), όπου το ανατολικότερο τμήμα του βορείου σκέλους του τείχους, είναι περιορισμένος και δεν προβλέπεται περαιτέρω συνέχιση των απαλλοτριώσεων, διότι στη νοητή προέκτασή του υπάρχουν οικοδομές. Αντίθετα, το τμήμα του νοτίου σκέλους στη θέση 10 (Εικ. 41) βρίσκεται σε σχεδόν αδόμητη περιοχή με καλλιεργήσιμες εκτάσεις και ως εκ τούτου προσφέρεται η δυνατότητα επέκτασης της αρχαιολογικής έρευνας για την αποκάλυψη και την ανάδειξή του. Τα νέα δεδομένα θα συμβάλουν ουσιαστικά στη μελέτη και στην κατανόηση της οχύρωσης, παρέχοντας πληρέστερη εικόνα του μνημείου. Για λόγους προστασίας και μέχρι την ανάδειξή τους, το τμήμα του τείχους στη θέση 1 καλύπτεται με προσωρινό στέγαστρο, ενώ στη θέση 10 το οχυρωματικό κατάλοιπο διατηρείται σε κατάκωση.

Στις υπόλοιπες θέσεις, όλα τα αποκαλυφθέντα τμήματα του τείχους διατηρήθηκαν σε κατάχωση σε ακάλυπτο χώρο των ακινήτων, ενώ στη θέση 4 στο υπόγειο οικίας. Τα οικοπέδα εύρεσής τους αποδόθηκαν στους ιδιοκτήτες τους για αξιοποίηση. Τα δομικά στοιχεία της θέσης 6α συγκεντρώθηκαν σε λάκκους και διατηρούνται σε κατάχωση.

Για τη συλλογή, αποθήκευση, ανάκτηση, διαχείριση, ανάλυση και απόδοση της αρχαιολογικής πληροφορίας, η επικαιροποιημένη πορεία του συνόλου των τμημάτων του τείχους εντάχθηκε σε βάση δεδομένων QGIS. Ο μηχανικός γεωπληροφορικής Αθανάσιος Δήμου ενέταξε όλες τις θέσεις εύρεσης τμημάτων της οχύρωσης στο σύστημα γεωγραφικών πληροφοριών, το οποίο θα εμπλουτίζεται με την πρόοδο της αρχαιολογικής έρευνας.

Η ανάδειξη των τμημάτων του τείχους εντός του κηρυγμένου ενιαίου αρχαιολογικού χώρου «Δύμη-Παχουμάς» θα προσφέρει στην Κάτω Αχαΐα σημαντικό πολιτιστικό, κοινωνικό και οικονομικό πλεονέκτημα. Η δημιουργία πολιτιστικής διαδρομής και η ανάπτυξη δράσεων θα επιτρέπει στους επισκέπτες την ενιαία σύλληψη του μνημείου, ενταγμένο οργανικά στο φυσικό περιβάλλον, και θα συμβάλλει στη σύνθεση της μνήμης με ιστορικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές αναφορές, συμπληρώνοντας τη γνώση για την αρχαία πόλη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το επιμελημένο και ανθεκτικό τείχος παρείχε ασφάλεια στους κατοίκους της Δύμης. Για την κατασκευή του πλίνθινου τείχους αξιοποιήθηκε το φυσικό πλάτωμα της περιοχής και η επάρκεια δομικού υλικού στο πλαίσιο ενός συστηματικού στρατηγικού σχεδιασμού που αποδεικνύει άριστη γνώση και τεχνική και αντανάκλα ευμάρεια στην περίοδο της ανοικοδόμησής του.

Η τείχιση της πόλης σχετίζεται άμεσα με την εμπλοκή της Δύμης στους αγώνες κατά των Μακεδόνων για την επικυριαρχία στη νότια Ελλάδα. Η προσπάθεια της Δύμης να διατηρήσει την αυτονομία της την κατέστησε πεδίο διαμάχης και συγκρούσεων. Με ενεργό πολιτικό ρόλο, πρωτοστάτησε το 280 π.Χ. στην ίδρυση της δημοκρατικά οργανωμένης και αντιμακεδονικής Β' Αχαϊκής Συμπολιτείας. Σταθμό στις μελλοντικές εξελίξεις αποτέλεσε η μεταστροφή της πολιτικής αντίθεσης προς τη Μακεδονία, μετά τη βοήθεια που της παρείχε η τελευταία το 224 π.Χ. για την αντιμετώπιση του σπαρτιατικού κινδύνου. Η σύμπραξη της Δύμης με τους Μακεδόνες εδραιώθηκε όταν ο Φίλιππος Ε' ανακατέλαβε το 207 π.Χ. την πόλη και εξαγόρασε τους κατοίκους της που είχαν εξανδραποδιστεί από τους Ρωμαίους. Παρά την επιβολή της ρωμαϊκής κυριαρχίας στις ελληνικές πόλεις το 146 π.Χ., οι Δυμαίοι δεν έπαψαν να αντιστέκονται κατά της πολιτικής που επέβαλε η Ρώμη. Σημαντικό γεγονός αποτέλεσε η επανάσταση των Δυμαίων το 145/3 π.Χ., η οποία κατεστάλη βίαια. Σημάδια ανάκαμψης γνώρισε με τις τρεις διαδοχικές εγκαταστάσεις αποίκων από τους Ρωμαίους.

Τα τμήματα του τείχους που αποκαλύφθηκαν αποτελούν σταθερά σημεία αναφοράς στην πορεία του, καθιστώντας εφικτή τόσο τη δυνατότητα εποπτείας του μνημείου ως ενιαίου στοιχείου της τοπογραφίας της Δύμης, όσο και το συσχετισμό των θέσεων των ανασκαφέντων τμημάτων με τα στοιχεία πολεοδομικής οργάνωσης. Στη φυσική φθορά του ευπαθούς υλικού και στην αφαίρεση των λίθων της βάσης που προσφέρονταν για νέες χρήσεις, ως επακόλουθα της εγκατάλειψης της οχύρωσης, οφείλεται η αποσπασματική κατάσταση διατήρησης του μνημείου.

Το πλίνθινο τείχος της Δύμης αποτελεί πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τη μελέτη της αμυντικής αρχιτεκτονικής και ένα μοναδικό μνημείο, όχι μόνο για την περιοχή αλλά γενικότερα, με ξεχωριστή θέση μεταξύ των μέχρι σήμερα γνωστών οχυρωματικών καταλοίπων σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο.

Τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα που θα έρχονται στο φως με τη συνέχιση της αρχαιολογικής έρευνας, θα εμπλουτίζουν σταδιακά τις γνώσεις μας και θα συμβάλλουν στην ακριβή χωροθέτηση της οχύρωσης.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ – ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το άρθρο αποτελεί ένα φόρο τιμής σε όλους τους ανθρώπους που εργάστηκαν για τη Δύμη. Εκφράζω τις ευχαριστίες μου ως μια ελάχιστη δυνατότητα αναγνώρισης σε όλους εκείνους που συνέβαλαν με διάφορους τρόπους στην εύρεση και στη μελέτη του τείχους.

Πρωτίστως εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου στη συνάδελφο και φίλη Αδαμαντία Βασιλογάμβρου, επίτιμη έφορο αρχαιοτήτων, για όσα μου δίδαξε κατά τη διάρκεια της πολυετούς και άριστης συνεργασίας μας, για τη συμβολή της στην έρευνα της Δύμης καθώς και για την ευγενή παραχώρηση της άδειας μελέτης των ανασκαφών που υλοποίησε. Ευχαριστώ θερμά και την αρχαιολόγο Μαρία Λακάκη, όπως και τον καθηγητή Αθανάσιο Ριζάκη για το πολύτιμο έργο τους που αποτελεί βάση για την έρευνα. Ευχαριστίες οφείλω στους διευθυντές της Εφορείας, Μιχάλη Πετρόπουλο, Ζωή Ασλαματζίδου, Μαρία Γάτση, Ερωφίλη Κόλια και Αναστασία Κουμούση, που από θέση ευθύνης προήγαν το αρχαιολογικό έργο στην περιοχή της Δύμης. Ευχαριστώ την Αντωνία Νικολακοπούλου, φίλη και συνοδοιπόρο στις ανασκαφές της Δύμης, για την ταύτιση του νομίματος, τον μηχανικό γεωπληροφορικής Αθανάσιο Δήμου για την ένταξη των ανασκαφών σε βάση GIS. Επιπλέον εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου στους φύλακες αρχαιοτήτων Δημήτρη Θωμά και Παναγιώτη Κατσαϊτή, αλλά και στο εργατοτεχνικό προσωπικό για τις ανεκτίμητες υπηρεσίες τους, και ιδιαίτερος τους Παναγιώτη Σπαλιάρα και Κώστα Ζυγούρα για τη συμβολή τους στην αποκάλυψη του πλίνθινου κορμού. Τέλος, παραμένω υπόχρεη στους ιδιοκτήτες των ακινήτων για την υποδειγματική συνεργασία.

Ο κατάλογος εικόνων περιλαμβάνει ορθοφωτοχάρτες, ανασκαφικά σχέδια, φωτογραφίες και ευρήματα που αφορούν στη χρονολόγηση του τείχους. Το τεκμηριωτικό υλικό προέρχεται από το σχεδιαστικό και φωτογραφικό αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας.

Η σχεδιαστική αποτύπωση των ανασκαφών στις θέσεις 1, 2, 6 α-β, 8, 10, 11γ, 12 και 14 έγινε από την Αδαμαντία Γουρδούπη, στη θέση 3 από τη Μαρία Φιλιπποπούλου, στις θέσεις 4 και 5 από τη Μαρία Γκολφινόπουλου, στη θέση 9 από τη Βασιλική Πυρρή, στη θέση 11α από τη Γεωργία Παπαθανασίου και στις θέσεις 13 και 15 από την Ιουλία Λαμπαδάρη. Η αποτύπωση του αναλήμματος έγινε από τον Μαρίνο Μαρινόπουλο και η σχεδιαστική απόδοση από τη Χριστίνα Καραγιαννοπούλου. Οι κατόψεις των ανασκαφών έγιναν σε κλίμακα 1:50 και των όψεων της τοιχοποιίας σε κλίμακα 1:20.

Η λήψη αεροφωτογραφιών στη θέση 1 έγινε από την Κωνσταντίνα Πατουλιά και στη θέση 15 από τον Πέτρο Κωνσταντινόπουλο. Η φωτογραφία στη θέση 3 (αρ. φωτ. αρχείου 15060) ελήφθη από τη Μαρία Λακάκη, στη θέση 9 (αρ. φωτ. αρχείου 39699) από την Αδαμαντία Βασιλογάμβρου. Οι εικόνες 60, 61 και 73 ελήφθησαν από την αρχαιολόγο Παναγιώτα Πολυμεροπούλου. Το νόμισμα της εικόνας 89 φωτογραφήθηκε από την Αντωνία Νικολακοπούλου. Οι υπόλοιπες φωτογραφίες ελήφθησαν από τη γράφουσα.

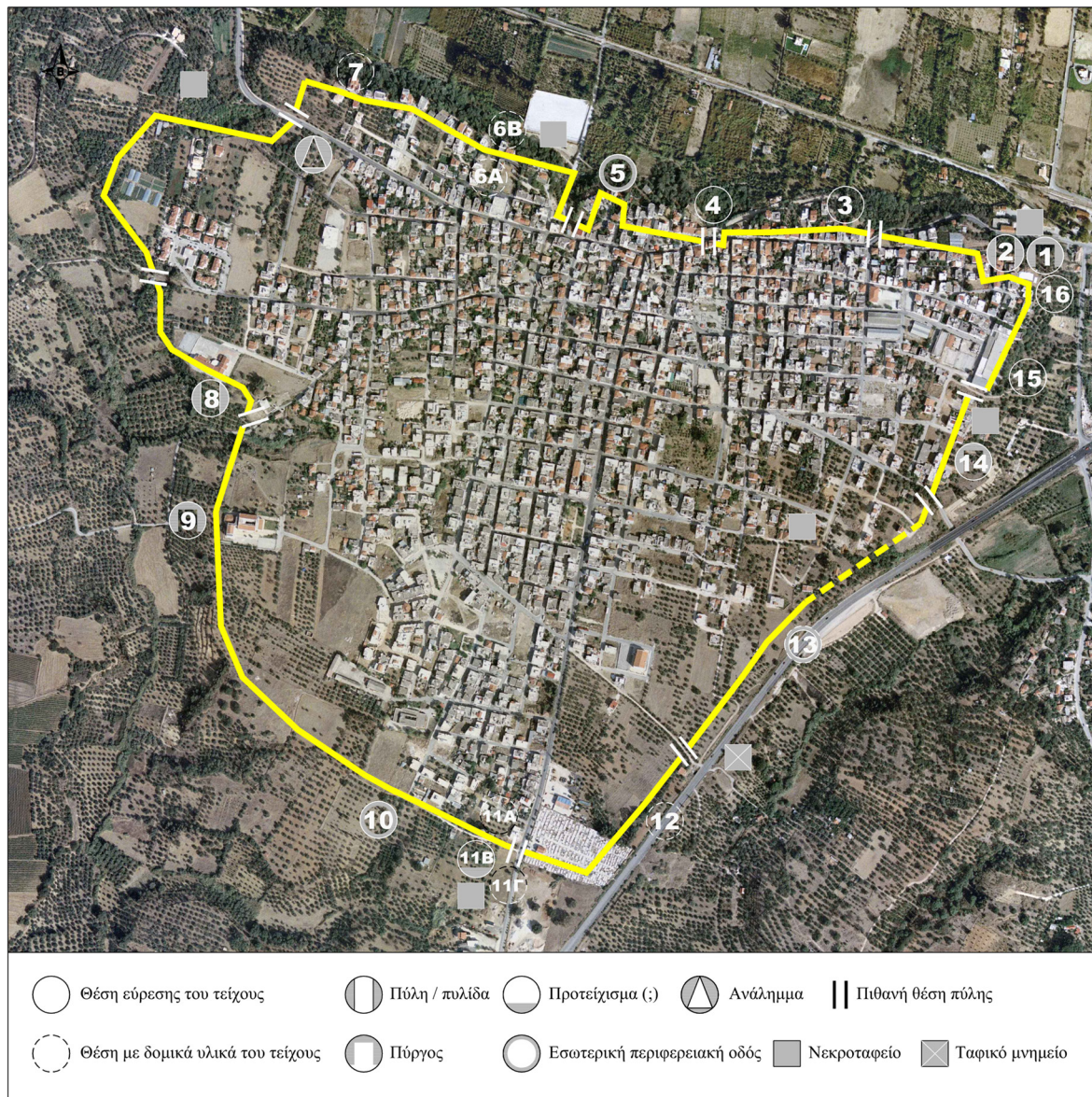
Η ηλεκτρονική επεξεργασία χαρτών και σχεδίων πραγματοποιήθηκε από τον Μαρίνο Μαρινόπουλο. Η ψηφιακή επεξεργασία εικόνων και τα σχέδια των εικόνων 85 και 86 έγιναν από τον Αριστοτέλη Κουνάβη.

Όλους τους προαναφερθέντες συνεργάτες και συναδέλφους ευχαριστώ θερμά.

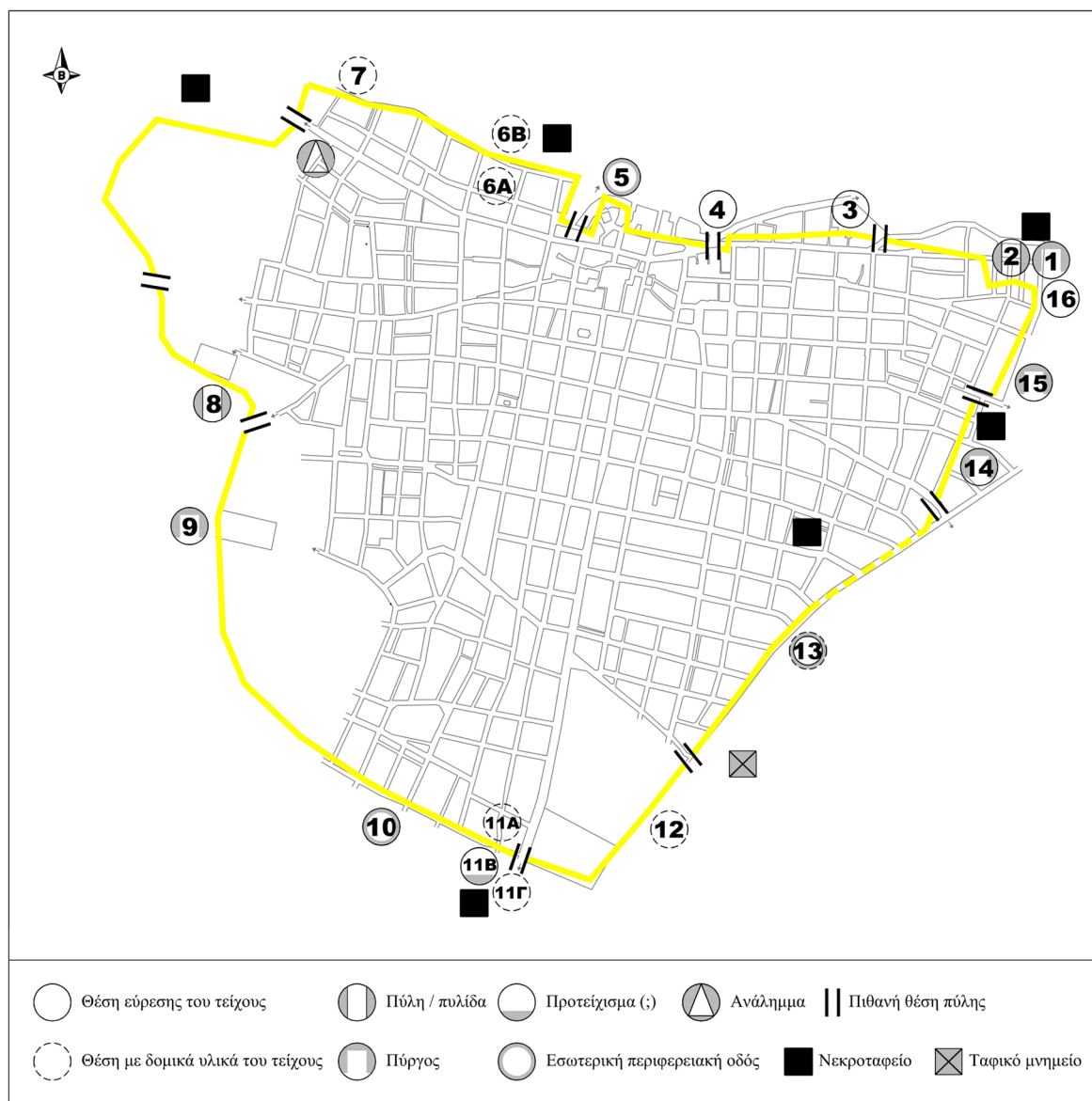
ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ. 1. Ορθοφωτοχάρτης με τα όρια του κηρυγμένου ενιαίου αρχαιολογικού χώρου «Δύμη-Παχουμάς» (ΦΕΚ 43/Α.Α.Π./15-3-2018), με την πορεία του τείχους της Δύμης και κατάλοιπα λιμενικών εγκαταστάσεων.

Εικ. 2. Ορθοφωτοχάρτης με την πορεία του τείχους. Τμήματα και δομικά υλικά της οχύρωσης, που αποκαλύφθηκαν κατά τα έτη 1988–2023, αποτελούν σταθερά σημεία αναφοράς και αριθμούνται (αρ.1–16) εντός επεξηγηματικού συμβόλου.

Εικ. 3. Το σχέδιο πόλης της Κάτω Αχαιΐας με την πορεία του τείχους.

Εικ. 4. Θέση 1. Κάτοψη της ανασκαφής: Στο ανατολικό τμήμα του βορείου σκέλους διατηρούνται 3 τμήματα του τείχους (τμήμα Α-Β-Γ) και εκτενές στρώμα καταστροφής κεραμίδων στέγης.

Εικ. 5. Θέση 1, τμήμα Α. Α' κατασκευαστική φάση. Αεροφωτογραφία από Α.

Εικ. 6. Θέση 1, τμήμα Α. Ο κύριος κορμός είναι συμπαγής με ωμοπλίνθους και λιθόκτιστο μέτωπο πλαισιώνει εσωτερικά τις κατώτερες σειρές του. Άποψη από ΝΑ.

Εικ. 7. Θέση 1, τμήμα Α. Ο πλίνθινος κορμός θεμελιώνεται σε τάφρο ανεξάρτητη του λίθινου μετώπου που τον πλαισιώνει εσωτερικά. Λεπτομέρεια της επιφάνειας έδρασης. Άποψη από ΝΔ.

Εικ. 8. Θέση 1, τμήμα Α. Ο πλίνθινος κορμός στο θεμέλιο έχει πλάτος 2 μ. και απέχει 0,35–0,43μ. από το λίθινο μέτωπο.

Εικ. 9. Θέση 1, τμήμα Α. Με τη χρήση ημιπλινθίων τοποθετημένων δρομικά στα άκρα σε εναλλασσόμενες σειρές οι κατακόρυφοι αρμοί διχοτομούν τις ωμοπλίνθους της υπερκείμενης και της υποκείμενης στρώσης. Άποψη από Α.

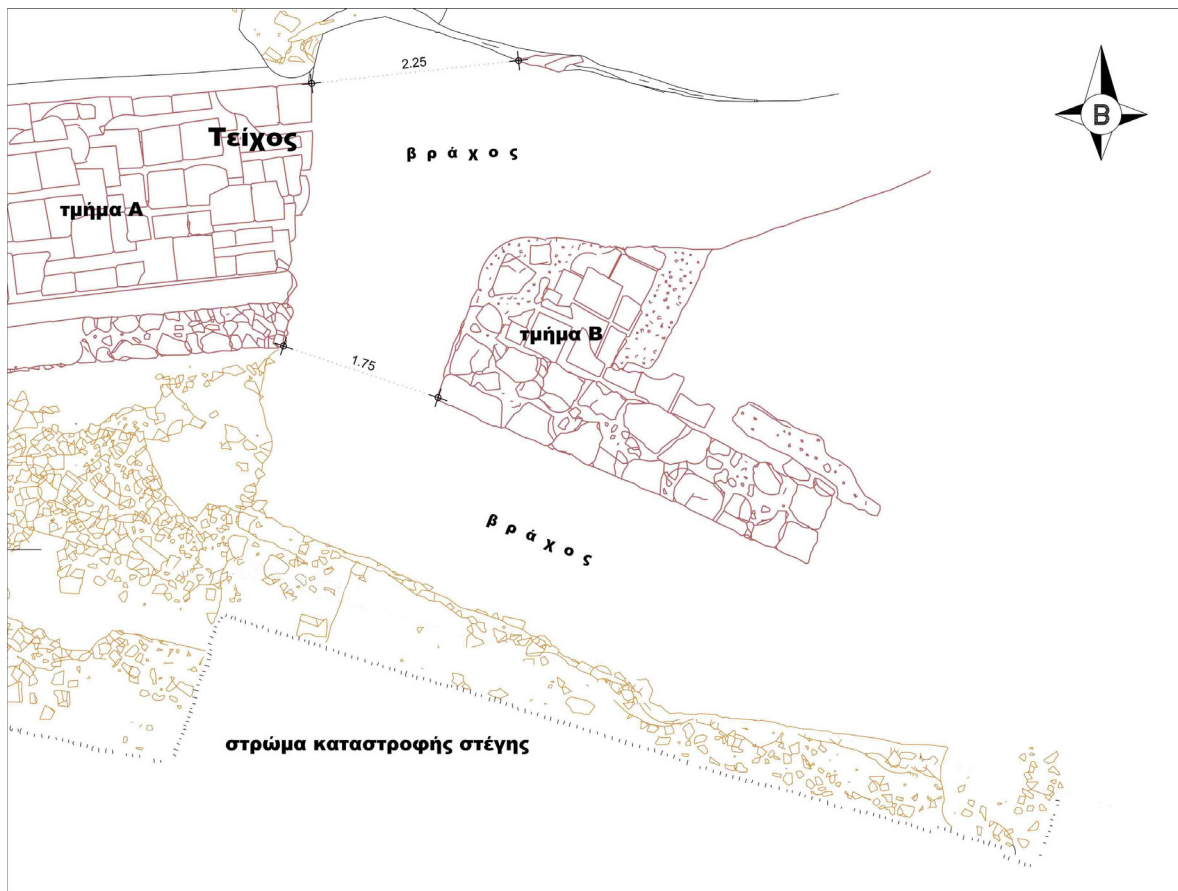
Εικ. 10. Θέση 1, τμήμα Α. Τμήμα της εξωτερικής όψης του πλίνθινου κορμού. Άποψη από ΒΑ.

Εικ. 11. Θέση 1, τμήμα Α, δυτικό σωζόμενο πέρας. Τμήμα αμιγούς πλίνθινου κορμού του τείχους σε κοίτη έδρασης διανοιγμένη στο στείρο φυσικό έδαφος. Άποψη από Δ.

Εικ. 12. Θέση 1, τμήμα Α, δυτικό πέρας. Στην εξωτερική όψη του τείχους διαπιστώθηκε η χρήση ετερόπλευρης (;) ωμοπλίνθου. Λεπτομέρεια, από Δ.

Εικ. 13. Θέση 1. Το ανατολικό πέρας του τμήματος Α διακόπτεται. Ίχνη ωμοπλινθοδομής διακρίνονται ανατολικότερα. Κάτοψη.

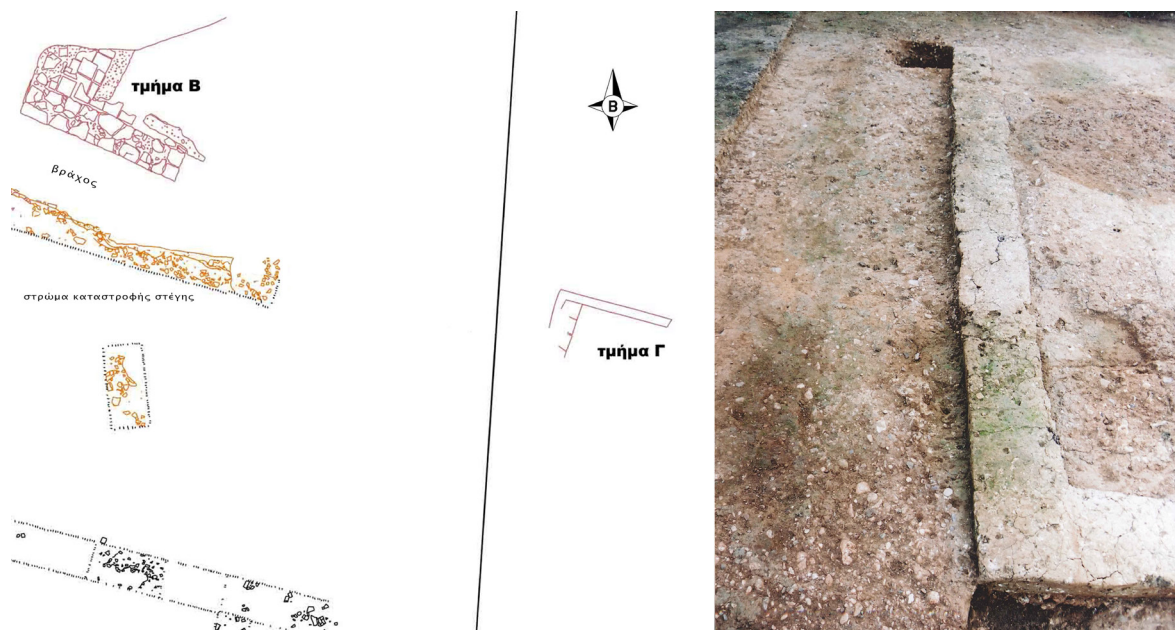
Εικ. 14. Θέση 1. Τα τμήματα Α και Β του τείχους ανήκουν σε δύο κατασκευαστικές φάσεις. Αεροφωτογραφία από Α.

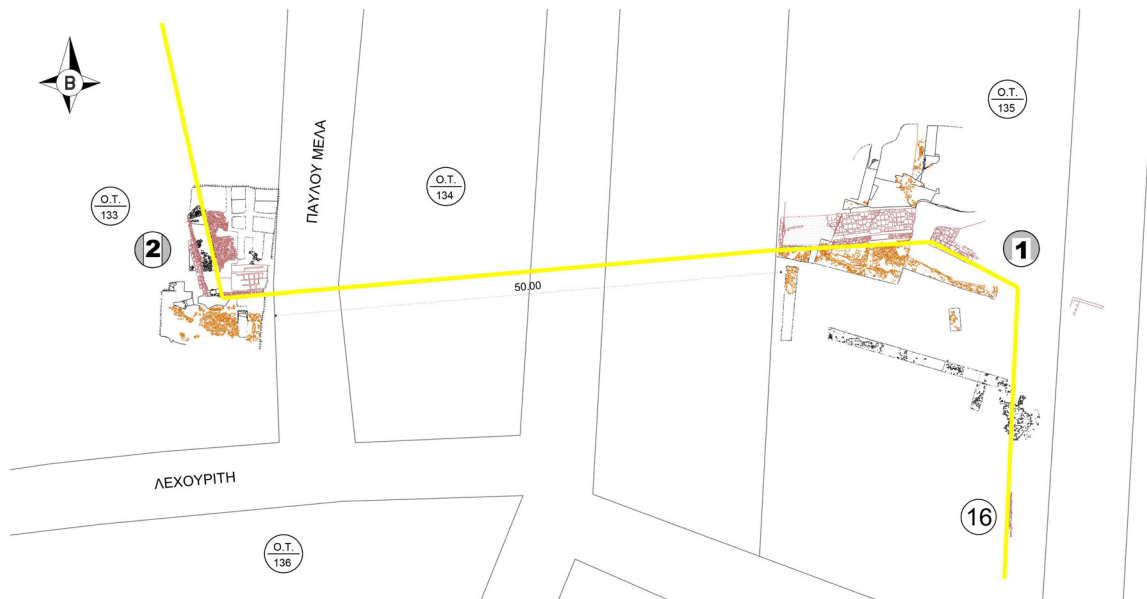
Εικ. 15. Θέση 1. Το ανατολικό πέρας του τμήματος Α και το τμήμα Β. Αεροφωτογραφία.

Εικ. 16. Θέση 1, τμήμα Β. Κάτωθεν του δυτικού μετώπου διακρίνεται προγενέστερη αύλακα. Άποψη από Δ.

Εικ. 17. Θέση 1, τμήμα Γ. Αμιγώς ωμοπλίνθη κατασκευή, με πλευρές από ημιπλίνθια. Η βόρεια σωζόμενη πλευρά. Άποψη από Δ.

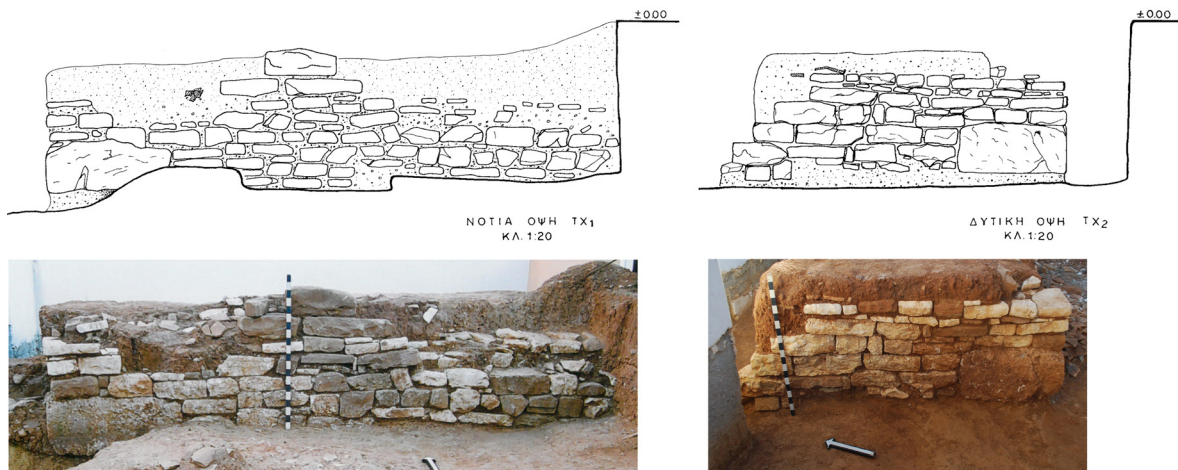
Εικ. 18. Θέση 2. Τμήμα του τείχους, θέση πύλης και σημείο καμπής.

Εικ. 19. Θέση 2. Στο σημείο καμπής του τείχους, βαθμιδωτή κατασκευή και κλίμακα. Θέση πύλης.

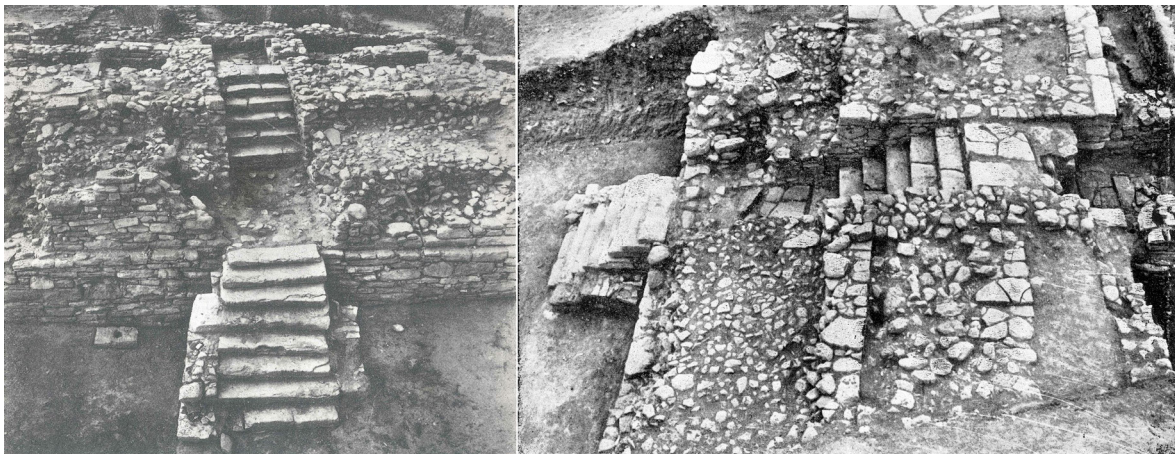
Εικ. 20. Θέση 2. Το τμήμα του τείχους, διεύθυνσης Α-Δ, όπου θέση πύλης. Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 21. Θέση 2. Το νότιο και το δυτικό λιθόκτιστο μέτωπο που πλαισιώνουν στη βάση τον πλίνθινο κορμό.

Εικ. 22. Θέση 2. Η βαθμιδωτή κατασκευή και η κλίμακα. Άποψη Β.

α. Τα πλινθία της άναδομής του τείχους και το «μπάλωμα» του λιθολογήματος = Παρένθ. Πίν. Β, τ. Ζ - Η - 48 - 50, από τὰ ΒΑ. β. Ἡ πυλίδα καὶ ἡ κλίμακα καθ' ὅλο τὸ διπλάσιο πάχος τοῦ τείχους.

α. Τὸ «μπάλωμα» τοῦ λιθολογήματος, πρβ. Πίν. 24α. β. Ὁ διπλασιασμός τοῦ πλάτους τοῦ τείχους στὸ σημεῖο τῆς κλίμακας καὶ τῆς πυλίδας, ἀπὸ ἑπάνω.

Εικ. 23. Τμήμα πλινθινού τείχους στο σημείο κλίμακας και πυλίδας από την Αθηαίνου της Κύπρου. Μπακαλάκης 1988, 30-1, Πίν. 24β και 25β.

Εικ. 24. Θέση 2. Στρώμα καταστροφής της στέγης εσωτερικά του τείχους. Άποψη από Ν.

Εικ. 25. Θέση 2. Αύλακα απορροής και διευθέτησης των ομβρίων εσωτερικά του τείχους. Άποψη από Δ.

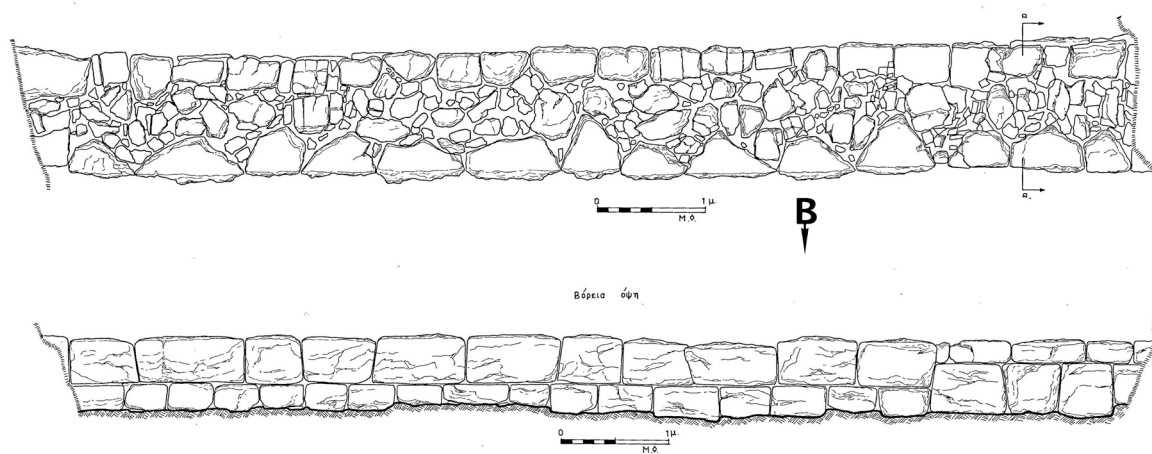

Fig. 8. —Plan et élévation du mur rempart de Dymé.

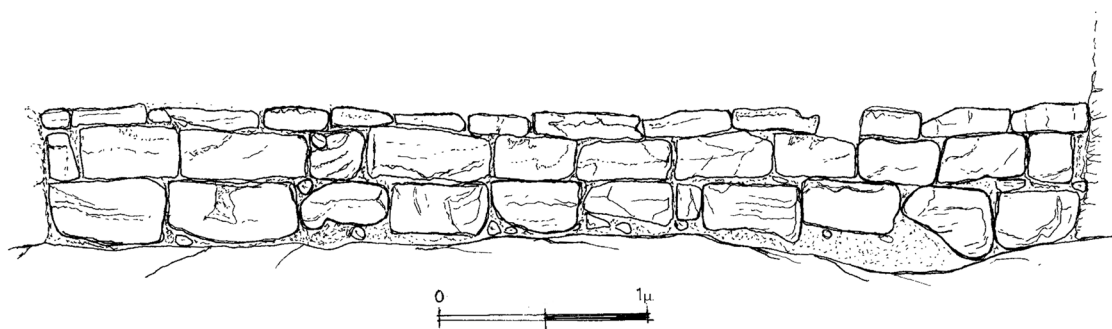
Εικ. 26. Θέση 3. Κάτοψη – όψη τμήματος του λίθινου μετώπου του τείχους (Lakakis και Rizakis 1992, 84 εικ. 8).

Εικ. 27. Θέση 3. Τμήμα του λίθινου μετώπου του τείχους. Άποψη από ΒΑ.

Εικ. 28. Θέση 4. Τμήμα του λίθινου μετώπου του τείχους σε σημείο καμπής. Άποψη από ΝΑ.

Εικ. 29. Θέση 5. Όψη του λιθόκτιστου μετώπου του τείχους.

Εικ. 30. Θέση 5. Λιθόκτιστο εσωτερικό μέτωπο του τείχους. Άποψη από ΝΔ.

Εικ. 31. Θέση 6α, νότια της οδού Ράχης. Κεραμίδες στέγης του τείχους. Άποψη από Ν.

Εικ. 32. Θέση 6β, βόρεια της οδού Ράχης. Υλικά δομής του τείχους. Άποψη από Β.

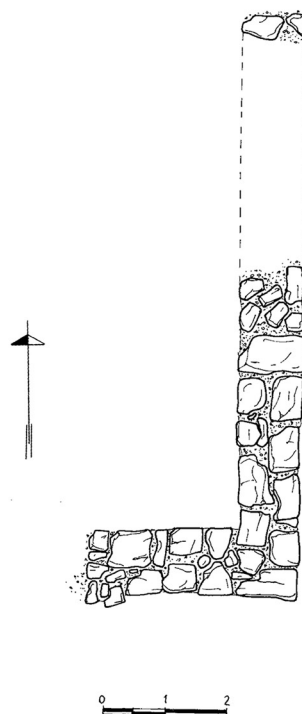
Εικ. 33. Θέση 8. Κατακρημνισμένο δομικό υλικό του τείχους. Άποψη από Β.

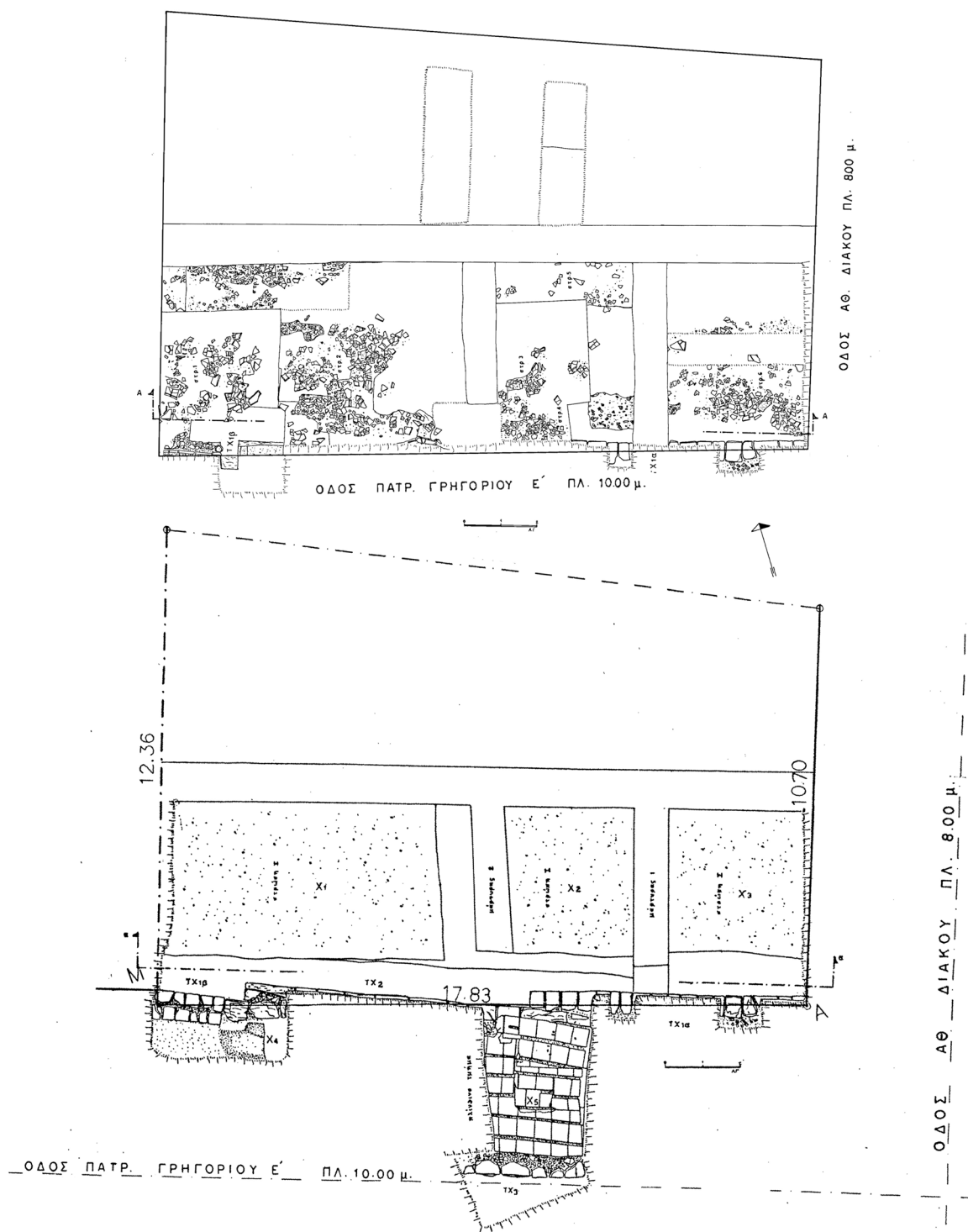
Εικ. 34. Θέση 8. Δομικό υλικό του τείχους στην επιφάνεια χαλικόστρωτου δρομίσκου. Άποψη από Α.

Εικ. 35. Θέση 8. Σκελετός σε πρηνή θέση στην επιφάνεια του δρομίσκου. Άποψη από Ν.

Εικ. 36. Θέση 9. Γωνία ισχυρού λίθινου μετώπου του τείχους. Άποψη από Ν.

Εικ. 37. Θέση 10. Τμήμα του τείχους επί της οδού Πατρ. Γρηγορίου Ε'. Κάτοψη της ανασκαφής (α' και β' φάση). Κεραμίδες στέγης (α' φάση) στην επιφάνεια εσωτερικής περιφερειακής οδού (β' φάση).

Εικ. 38. Θέση 10. Στρώμα καταστροφής της στέγης του τείχους και πεσμένη ωμοπλινθοδομή υπερκαλύπτει το δυτικό ορατό τμήμα του λίθινου εσωτερικού μετώπου. Άποψη από ΒΔ.

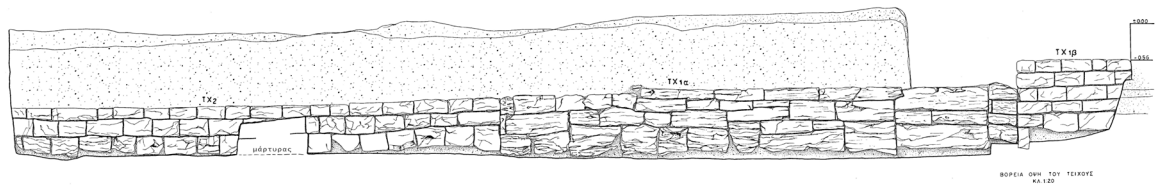
Εικ. 39. Θέση 10. Το δυτικό ορατό τμήμα της αρχαίας οδού, εσωτερικά του τείχους. Άποψη από Α.

Εικ. 40. Θέση 10. Το ανατολικό ορατό τμήμα της αρχαίας οδού, εσωτερικά του τείχους. Άποψη από Β.

Εικ. 41. Θέση 10. Ο κύριος κορμός του τείχους εκτείνεται επί της οδού Πατρ. Γρηγορίου Ε'. Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 42. Θέση 10. Όψη του λίθινου εσωτερικού μετώπου του τείχους και της ανωδομής. Εμφανίζει δύο κατασκευαστικές φάσεις.

Εικ. 43. Θέση 10. Το τείχος έχει πλάτος 5μ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,40μ. Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 44. Θέση 10. Το λίθινο μέτωπο του τείχους παρουσιάζει διαφορές στην τοιχοποιία. Άποψη από ΒΑ.

Εικ. 45. Θέση 10. Τμήμα του ασβεστολιθικού μέτωπου της α' κατασκευαστικής φάσης του τείχους. Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 46. Θέση 10. Το δυτικό ορατό τμήμα του τείχους. Το σημείο της οδόντωσης του ασβεστολιθικού μετώπου (TX1α) και σε επαφή κτιστό μέτωπο με λίθους ψαμμίτη (TX1β). Αποψη από Β.

Εικ. 47. Θέση 10. Οι εξωτερικές όψεις του τείχους της α' κατασκευαστικής φάσης ενισχύονται με επένδυση δόμων ψαμμίτη στη β' κατασκευαστική φάση.

Εικ. 48. Θέση 10. Το σημείο επαφής των εσωτερικών λίθινων μετώπων των δύο κατασκευαστικών φάσεων. Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 49. Θέση 10. Ο κορμός του τείχους κτισμένος με ωμές πλίνθους πλευράς 0,47 μ. Λεπτομέρεια.

Εικ. 50. Θέση 10. Στο θεμέλιο του διαπιστώθηκε η χρήση δόμων ασβεστόλιθου σε β' χρήση και στο επίπεδο της θεμελίωσης στρώμα λατόμης που σηματοδοτεί την επί τόπου επεξεργασία των λίθων. Στην παρειά διακρίνεται μικρό τμήμα του λίθινου μετώπου της α' κατασκευαστικής φάσης. Άποψη από Δ.

Εικ. 51. Θέση 10. Τμήμα του λίθινου εξωτερικού μετώπου (β' κατασκευαστική φάση). Άποψη από Ν.

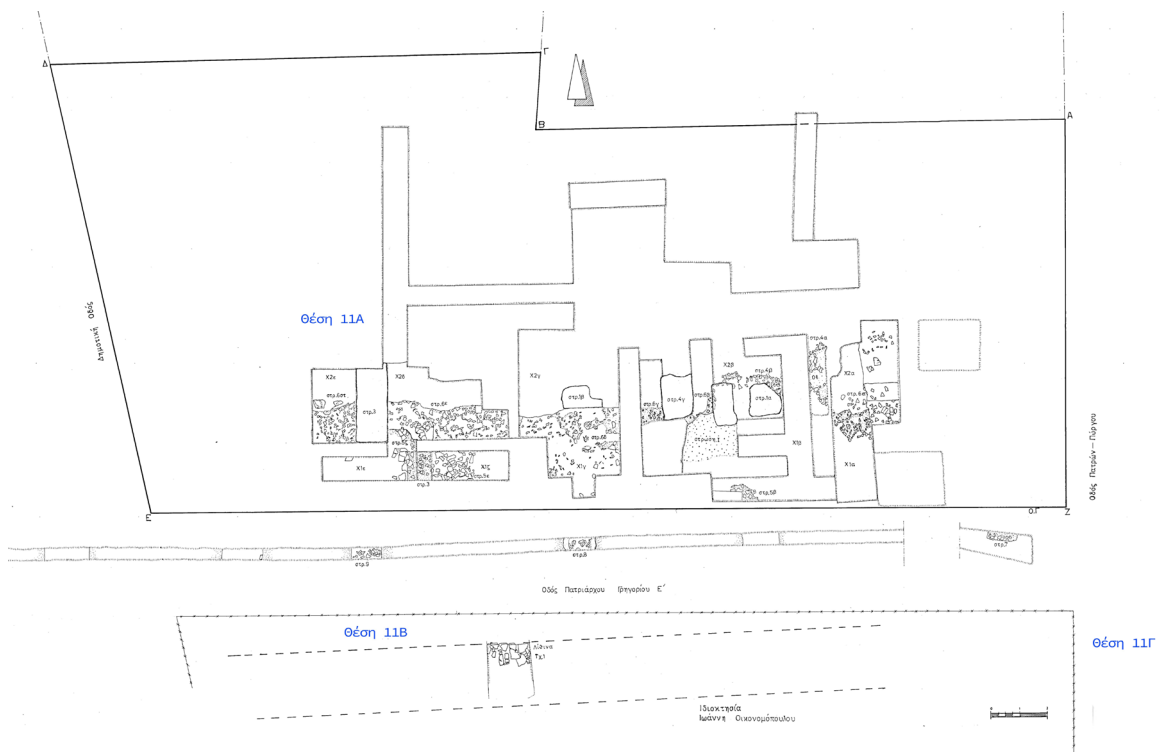
Εικ. 52. Θέση 11α, βόρεια της οδού Πατρ. Γρηγορίου Ε'. Στρώμα καταστροφής κεραμίδων της στέγης του τείχους κατά μήκος της πορείας του. Άποψη από Α.

Εικ. 53. Θέση 11α. Συμπαγές ωμοπλίνθινο τμήμα. Άποψη από ΝΑ.

Εικ. 54. Θέση 11α. Επάλληλα στρώματα καταστροφής με υλικά δομής του τείχους. Άποψη από Β.

Εικ. 55. Θέσεις 11α, 11β, 11γ. Στη θέση 11α κατάλοιπα του πλίνθινου κορμού του τείχους και εκτενή επάλληλα στρώματα καταστροφής. Στη θέση 11β, με διακεκομμένη το τμήμα της οχύρωσης στον τύπο των δύο λίθινων παρειών. Στη θέση 11γ, υδροδοτικός αγωγός.

Εικ. 56. Θέση 11β, νότια της οδού Πατρ. Ιγνηγορίου Ε'. Τμήμα της οχύρωσης στον τύπο των δύο λίθινων παρειών. Άποψη από Β-ΒΑ.

Εικ. 57. Θέση 11β. Τμήμα της οχύρωσης στον τύπο των δύο λίθινων παρειών. Άποψη από Δ.

Εικ. 58. Θέση 11γ. Κλειστός υδροδοτικός αγωγός επί της οδού Πατρών-Πύργου. Άποψη από Β.

Εικ. 59. Θέση 12. Οικοδομικά κατάλοιπα του ανατολικού σκέλους του τείχους στα όρια διερευνητικών τομών. Άποψη από Ν.

Εικ. 60. Θέση 13. Σειρά δόμων ψαμμίτη πιθανώς του λίθινου μετώπου του τείχους και σε επαφή τμήμα εσωτερικής περιφερειακής οδού. Θραύσματα κεραμίδων της στέγης του. Άποψη από ΒΔ.

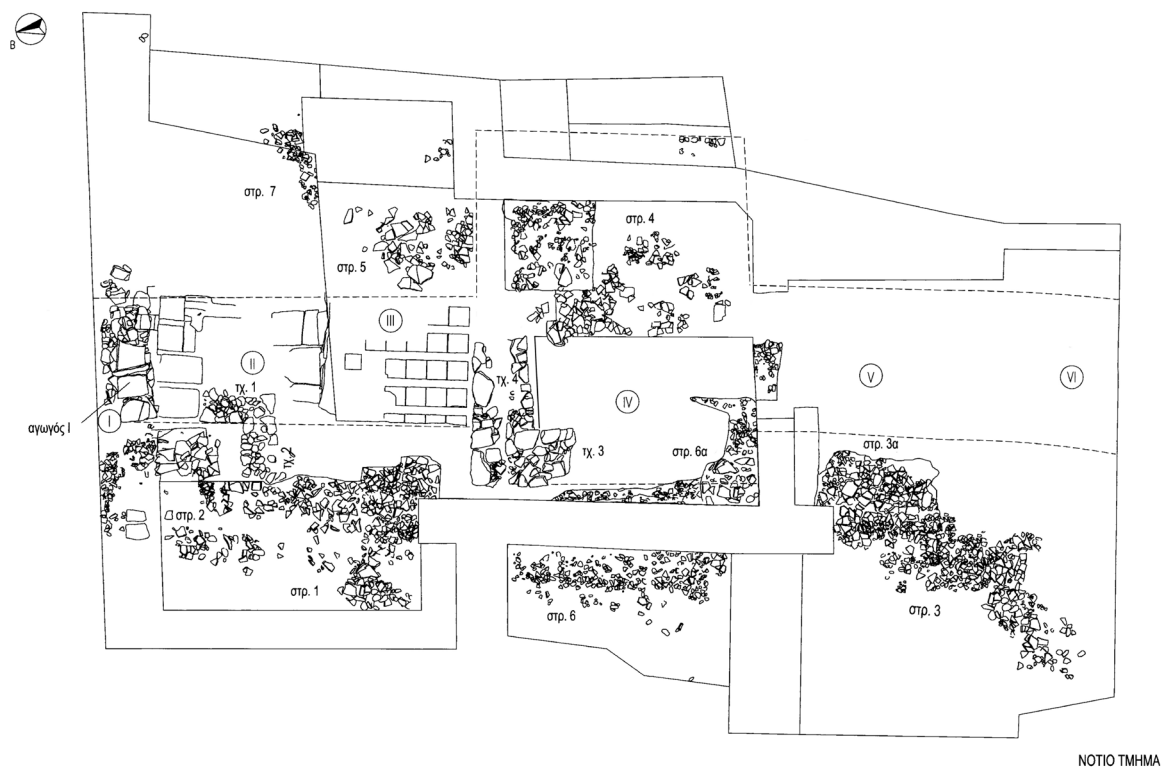
Εικ. 61. Θέση 13. Τμήμα της εσωτερικής περιμετρικής οδού του τείχους και στο εσωτερικό αύλακες αμπελοκαλλιέργειας από μεταγενέστερη χρήση του χώρου. Άποψη από ΒΑ.

Εικ. 62. Θέση 14. Γωνία ισχυρού λίθινου θεμελίου, πιθανώς τμήμα πύργου. Κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς στρώμα καταστροφής της στέγης του. Άποψη από ΝΔ.

Εικ. 63. Θέση 14. Το λίθινο θεμέλιο, λεπτομέρεια. Άποψη από Β.

Εικ. 64. Θέση 15α. Τμήμα του τείχους και κατά μήκος της πορείας στρώμα καταστροφής κεραμίδων στέγης. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 65. Θέση 15α. Εκατέρωθεν πύργων τμήματα του πλίνθινου κορμού του τείχους και κατά μήκος εκτενές το στρώμα καταστροφής της στέγης. Αεροφωτογραφία.

Εικ. 66. Θέση 15α. Δύο αμγώς πλίνθινα τμήματα του τείχους και μεταξύ αυτών κτιστός αγωγός ομβρίων και αντηρίδα. Αεροφωτογραφία.

Εικ. 67. Θέση 15α. Στο θεμέλιο του τείχους αγωγός ομβρίων, εγκάρσιος στην πορεία του. Άποψη από ΝΔ.

Εικ. 68. Θέση 15α. Μεταξύ αμιγούς πλίνθινου κορμού και αγωγού υπάρχει κατασκευαστικός αρμός. Άποψη από Δ.

Εικ. 69. Θέση 15α. Κτιστή αντηρίδα. Τμήμα της εισχωρεί κάτωθεν του πλίνθινου κορμού και τον πλαισιώνει εσωτερικά. Αεροφωτογραφία.

Εικ. 70. Θέση 15α. Το θεμέλιο αμιγούς πλίνθινου τμήματος, εσωτερική όψη. Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 71. Θέση 15α. Οι ωμόπλινθοι στον άξονα της πορείας του τείχους είναι τοποθετημένες σε επαφή. Μεταξύ των σειρών, αρμοί πλάτους $\approx 0,08$ μ. Άποψη από Β.

Εικ. 72. Θέση 15α. Μεταξύ του αμιγούς πλίνθινου κορμού και του βόρειου μετώπου του πύργου υπάρχει κατασκευαστικός αρμός. Ο πύργος προβάλλει του εσωτερικού μετώπου του τείχους κατά 1,20 μ. Άποψη από Β.

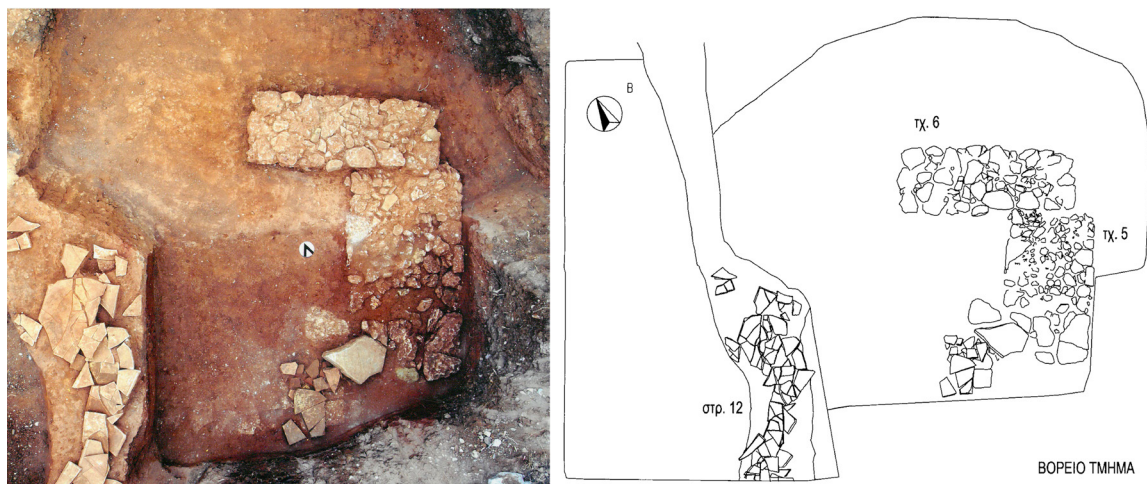
Εικ. 73. Θέση 15α. Ο ωμοπλίνθινος πυρήνας του πύργου (α' φάση). Άποψη από Δ.

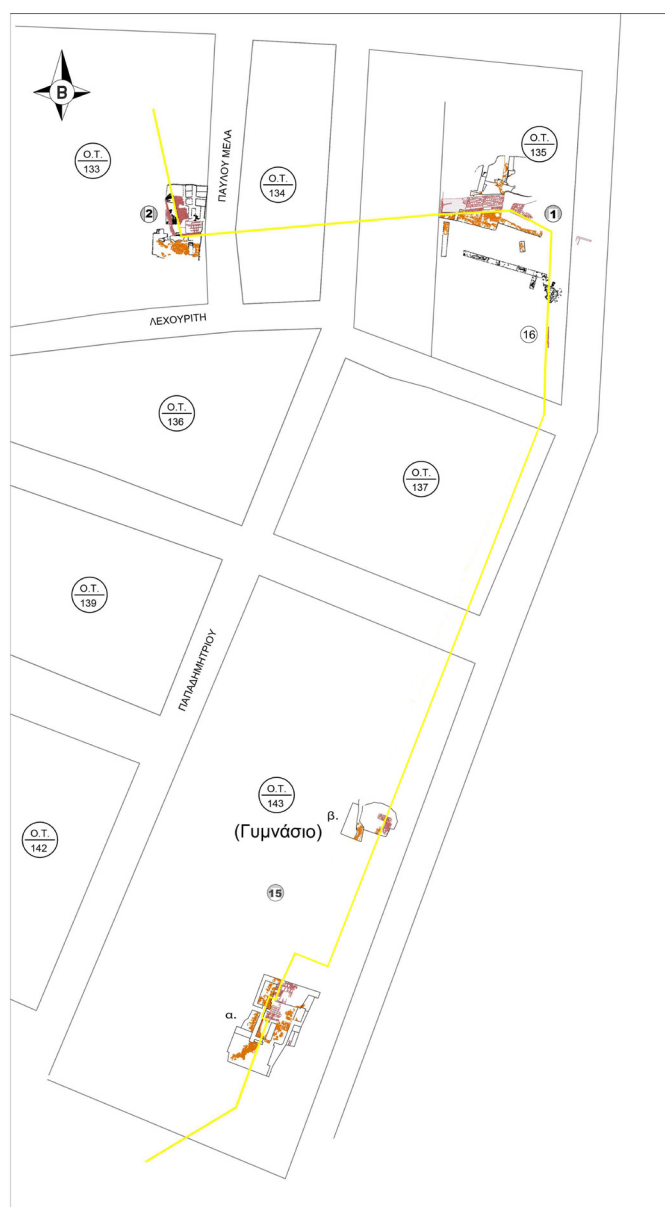
Εικ. 74. Θέση 15α. Η ΒΔ γωνία των σωζόμενων μετώπων του πύργου, μετά την αφαίρεση τμήματος του πυρήνα και του μάρτυρα (β' φάση). Άποψη από ΝΔ.

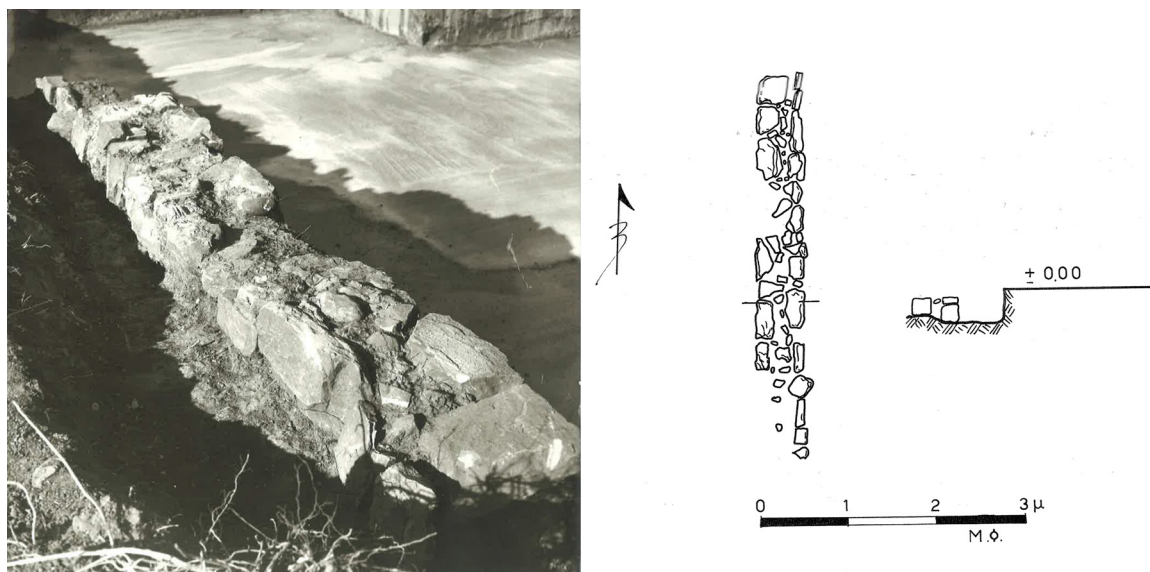
Εικ. 75. Θέση 15α. Κατά μήκος του τείχους πυκνό στρώμα καταστροφής κεραμίδων της στέγης του. Άποψη από Β.

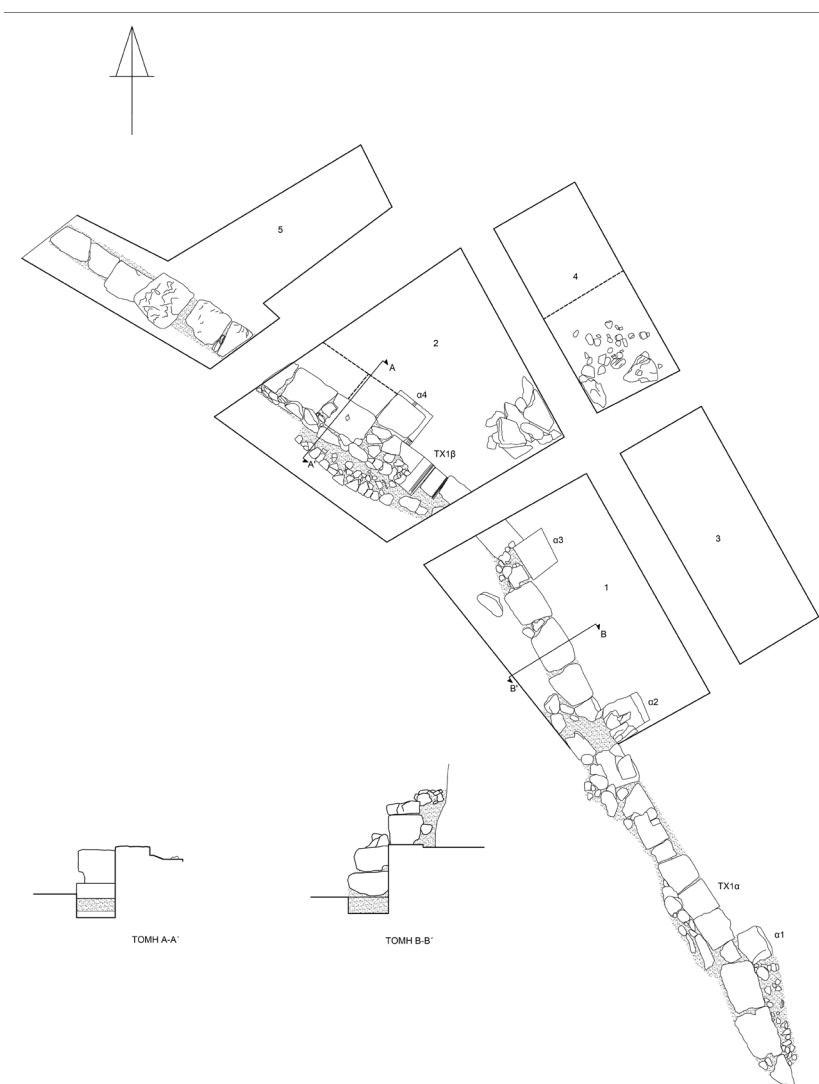
Εικ. 76. Θέση 15β. Λίθινο θεμέλιο του τείχους, πιθανώς αντηρίδα. Πλησίον στρώμα καταστροφής της ωμοπλινθοδομής και της στέγης του. Αεροφωτογραφία.

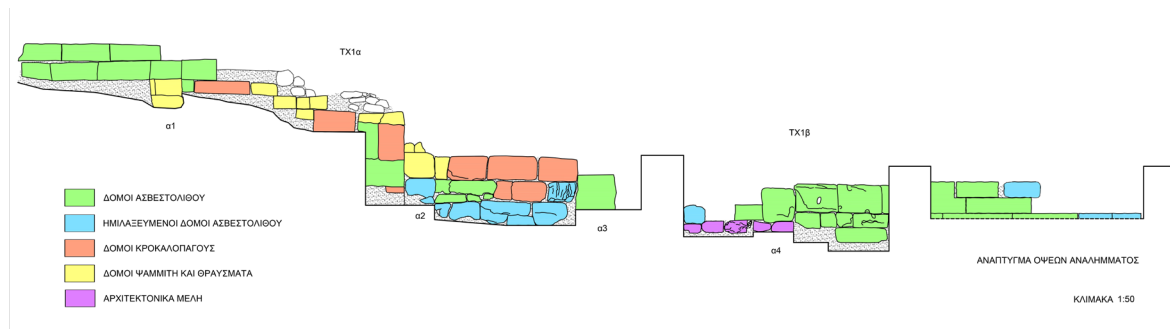
Εικ. 77. Η βορειοανατολική γωνία του τείχους. Το ανάπτυγμα της πορείας του διέρχεται από τις θέσεις 15α-β, 16, 1 και 2.

Εικ. 78. Θέση 16. Τμήμα του λίθινου εσωτερικού μετώπου του τείχους. Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 79. Κάτοψη του αναλήμματος.

Εικ. 80. Ανάλημμα. Ανάπτυγμα της εξωτερικής όψης του. Μεταξύ των υλικών δομής αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση.

Εικ. 81. Ανάλημμα. Γενική άποψη από Β.

Εικ. 82. Ανάλημμα. Βόρεια όψη δυτικότερα της αντηρίδας α4. Μεταξύ των υλικών δομής αρχιτεκτονικά μέλη από δημόσιο οικοδόμημα της Δύμης. Άποψη από Β.

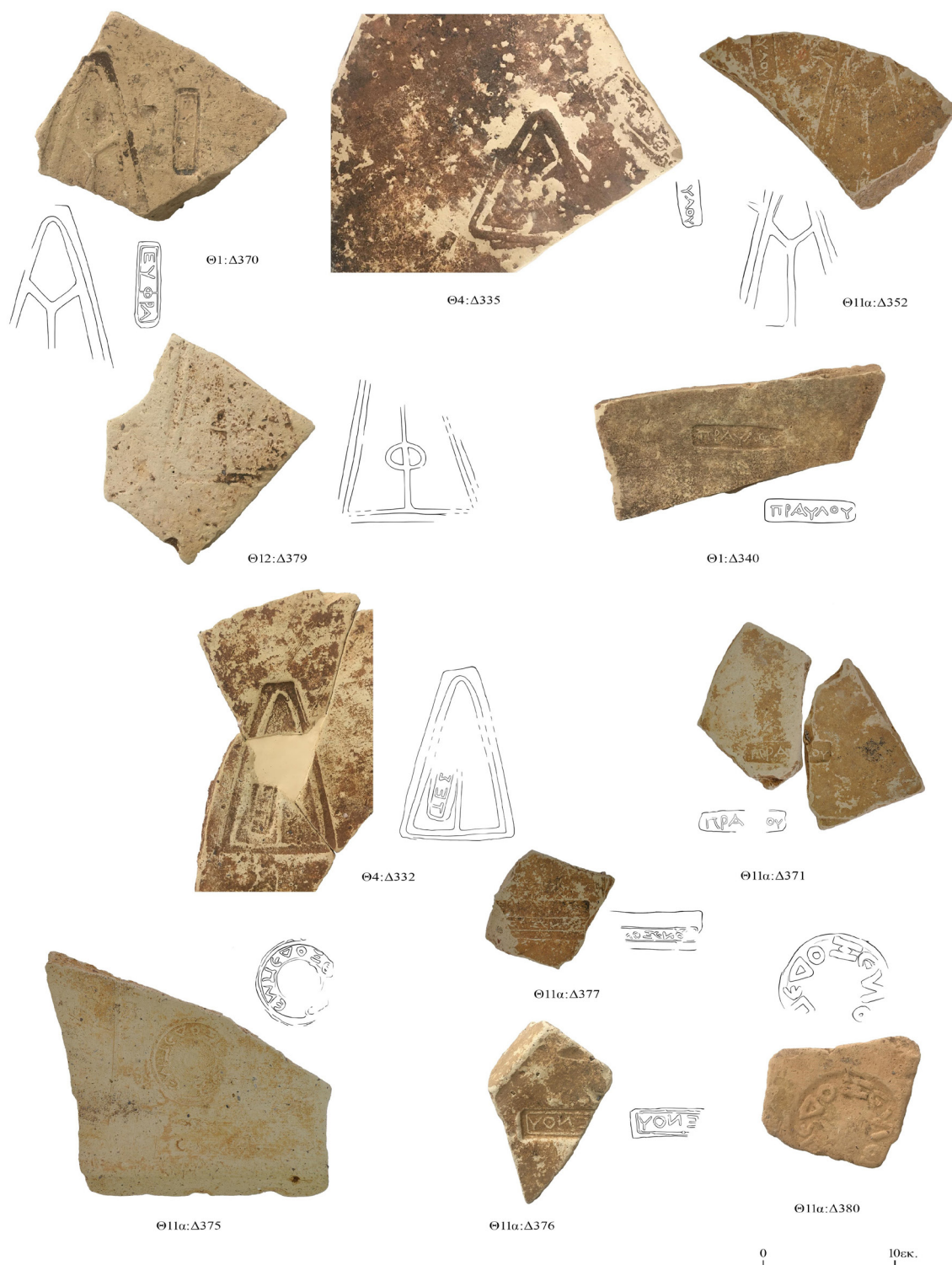
Εικ. 83. Ανάλημμα. Στο δυτικό ορατό τμήμα εντοπίστηκε άνοιγμα το οποίο σε μεταγενέστερο χρόνο καλύφθηκε με δύο ογκόλιθους. Άποψη από Β.

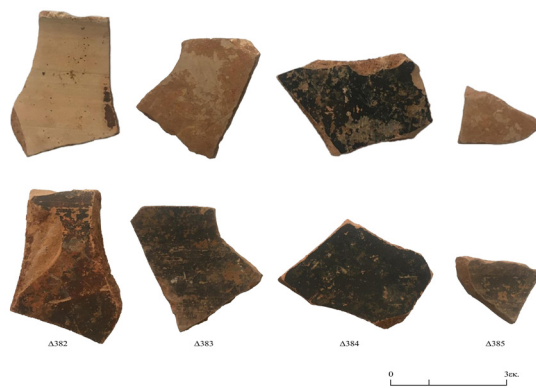
Εικ. 84. Ενοφράγιστο θραύσμα κεραμίδας με τα αρχικά της Δύμης ανάμεσα στο στρώμα καταστροφής της στέγης του στη θέση 15.

Εικ. 85. Ενσφράγιστες κεραμίδες στέγης με το μονόγραμμα της Δύμης. Εμφανίζει παραλλαγές στην απόδοση και στο σχήμα του πλαισίου στο οποίο εγγράφεται (τετράγωνο, τρίγωνο, κύκλος, έλλειψη).

Εικ. 86. Ενσφράγιστες κεραμίδες στέγης του τείχους. Το μονόγραμμα της Δύμης συνυπάρχει με σφράγισμα ΕΥΦΡΑ, ΠΡΑΥΛΟΥ κι ένα δυσανάγνωστο. Αποσπασματικά σωζόμενο θραύσμα με το όνομα ΤΕΣ... στο εσωτερικό του ενώ σε άλλο εγγράφεται το γράμμα Φ. Το όνομα ΕΜΠΕΔΟΞΕΝΟΥ σε κυκλικά ή ορθογώνια σφραγίσματα με χρήση διαφορετικών σφραγίδων.

Εικ. 87. Θέση 1, τμήμα Α. Όστρακα (Δ382 - Δ385: εσωτερική και εξωτερική πλευρά) ανοικτών αγγείων από τους αρμούς του πλίνθινου κορμού του τείχους.

Εικ. 88. Θέση 13. Χάλκινη αιχμή βέλους από το ανατολικό σκέλος του τείχους.

Εικ. 89. Θέση 15. Μικκύλα αγγεία (Δ251 – Δ254) από το στρώμα καταστροφής της στέγης και της ωμοπλινθοδομής.

Εικ. 90. Θέση 15. Χάλκινο νόμισμα Σκιάθου, 350–344 π.Χ. (Ε: Ανδρική κεφαλή αριστερά / Ο: ΣΚΙ ΑΘΙ. Κηρύκειον, στο πεδίο αρ. τρόπαιο). Δ.: 12,7 χιλ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξοπούλου, Γ. 2017. «Η ζωή και ο θάνατος στη Δύμη μέσα από την ανασκαφή ταφικών συνόλων». Στο *Αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία του Δήμου Δυτικής Αχαΐας, Πρακτικά Ημερίδας, Κάτω Αχαΐα, 19 Σεπτεμβρίου 2016*, επιμ. Β. Αργυρόπουλος, Ε. Σιμώνη και Κ. Παπαγιαννόπουλος, 37–42. Κάτω Αχαΐα: Δήμος Δυτικής Αχαΐας.
- Ανεζήρη, Σ. 2023. «Ναυτίλος Ε11: Επιστολή του ανθύπατου Κόϊντου Φάβιου Μάξιμου προς τη Δύμη». *Ναυτίλος. Επιλογή αρχαίων ελληνικών επιγραφών και παπύρων*. <https://nautilos.arch.uoa.gr>
- Ασβεστά, Α. 2012. «Η Βορειοδυτική Πελοπόννησος: Περιηγητικές ανιχνεύσεις και αφηγήσεις». Στο *Δύμη. Φραγκοκρατία– Βενετοκρατία – Α΄ Τουρκοκρατία, Πρακτικά Συνεδρίου, 1–2 Οκτωβρίου 2005*, επιμ. Ε. Σαράντη, 297–315. Πάτρα: Δήμος Δύμης.
- Classical Numismatic Group 2012. *The BCD Collection of the Coinage of Thessaly*. Κατάλογος δημοπρασίας Triton XV, 3 Ιανουαρίου 2012, Νέα Υόρκη.
- Βασιλογάμβρου, Α. 1998. «Αχαγιά, θέση Παλιόμυλος, αγρός Ε. και Κ. Δημόπουλου Γ317». *ArchDelt* 53 (Β1):273.
- . 2000. «Κάτω Αχαΐα, θέση Βίγλα (οικ. Β. Λαγού – Α. Σπαράκη)». *ArchDelt* 55 (Β1):308.
- . 2008. «Εργαστήριο παραγωγής ανάγλυφων Campana στην Πελοπόννησο». Στο *Amicitiae Gratia. Τόμος στη μνήμη της Αλκμήνης Σταυρίδη*, επιμ. Ν. Ζαφειροπούλου, 115–24. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 99. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Βασιλογάμβρου, Α., και Β. Τσακνάκη. 2005. «Κάτω Αχαΐα οδ. Πατρ. Γρηγορίου Ε΄ και Π.Ε.Ο. Πατρών-Πύργου Ο.Τ. 198 (οικ. Θρ. Παναγάκη)». Αδημοσίευτο ανασκαφικό ημερολόγιο. Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας.
- . 2007α. «Οδός Μητρ. Δέρκων, Ο.Τ. Γ315 (οικ. Ι. Κωνσταντινόπουλου)». *ArchDelt* 62 (Β1):502.
- . 2007β. «Κάτω Αχαΐα. Οδ. Πατρ. Γρηγορίου Ε΄ και Αθ. Διάκου (Ο.Τ. 228, οικ. Δ. Ούνα)». *ArchDelt* 62 (Β1):502.
- . 2008α. «Κάτω Αχαΐα. Θέση Βίγλα Πάροδος Λεχουρίτη και Παύλου Μελά (Ο.Τ. 133, οικ. Β. Αναστασόπουλου – Κ. Ράπτη)». *ArchDelt* 63 (Β1):496–97.
- . 2008β. «Κάτω Αχαΐα. Θέση Κολοσάρα, (Ο.Τ. 150, οικόπεδο Π. Μιχαλόπουλου και Γ. Αθανασοπούλου)». *ArchDelt* 63 (Β1):496.
- Buchon, J.A. 1843. *La Grèce continentale et la Morée: Voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841*. Paris: Librairie de Charles Gosselin.
- Δοντάς, Γ. 1955. «Αρχαίαι Έλληνικαί δημόσιαι σφραγίδες». *ArchEph* 94:1–21.
- Duhn, F. von 1878. «Reisebericht aus Achaia». *AM* 3:60–81.
- Gazis, M. 2017. «Teichos Dymaion, Achaea. An Acropolis-Harbour of the Ionian Sea Looking Westwards». Στο *Hesperos. The Aegean Seen From the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, 18–21 May 2016*, επιμ. Μ. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και Α. Vlachopoulos, 463–72. *Aegaeum* 41. Leuven-Liège: Peeters.
- Holland, B.L. 1950. «The Katastegasma of the Walls of Athens». *AJA* 54 (4):337–56.
- Θεοχαράκη Α. Μ. 2015. *Τα αρχαία τείχη των Αθηνών*. Αθήνα: Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία.
- Θωμόπουλος, Στ. 1998. «Οί άχαιοί σφενδονιστές». Στο *Ιστορία της πόλεως των Πατρών, Α΄ τόμος, Δ΄ έκδοση*, επιμ. Β.Κ. Λάζαρη, 229–30. Πάτρα: Αχαϊκές εκδόσεις.
- Kefalidou, E. 2010. «Dead Men Face Down: Homer, Art and Archaeology». Στο *Μύθοι, Κείμενα, Εικόνες. Ομηρικά Έπη και Αρχαία Ελληνική Τέχνη, Πρακτικά του ΙΑ΄ Διεθνούς Συνεδρίου για την Οδύσσεια, Ιθάκη, 15–19 Σεπτεμβρίου 2009*, επιμ. Ε. Walter-Καρύδη, 121–51. Ιθάκη: Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών.
- Λακάκη, Μ. 1988. «Κάτω Αχαΐα, θέση Βίγλα, οδ. Ι. Λεχουρίτη Ο.Τ. 135 (οικ. Μ. Γαλανοπούλου)». Αδημοσίευτο ανασκαφικό ημερολόγιο. Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας.
- . 1991. «Αγροτικοί οικισμοί στη Δυμαία Χώρα: Η περίπτωση του Πετροχωρίου». Στο *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης, 241–46. Μελετήματα 13. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- . 2000. «Σωστικές ανασκαφές στην Κάτω Αχαΐα Αχαγιά». Στο *Αχαϊκό Τοπίο ΙΙ – Δύμη και Δυμαία Χώρα, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «ΔΥΜΑΙΑ–ΒΟΥΠΡΑΣΙΑ», Κάτω Αχαΐα, 6–8 Οκτωβρίου 1995*, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης 113–21. Μελετήματα 29. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- Λακάκη-Marchetti, M. 2012. «Δύμη-Δυμαία Χώρα». Στο *Αρχαιολογία-Πελοπόννησος*, επιμ. Α. Βλαχόπουλος, 352–55. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.
- Λακάκη, Μ. 2017. «Ο Θησαυρός Δύμη Ι». Στο *όβολός 10. ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ, Πρακτικά Συνεδρίου ΣΤ΄ Επιστημονικής Συνάντησης των Φίλων του Νομισματικού Μουσείου, Άργος 26–29 Μαΐου 2011, Τόμος Α΄: ΑΡΧΑΙΟΙ ΧΡΟΝΟΙ*, επιμ. Ε. Αποστόλου και C. Doyen, 345–74. *BCH Suppl.* 57, Αθήνα: École française d'Athènes.
- Lakakis M. και Rizakis A. D. 1992. «Dymé, cité achéenne: son histoire à la lumière des fouilles récentes». *Paysages d'Achaie I. Le bassin du Peiros et la plaine occidentale*, επιμ. Α.Δ. Rizakis, 77–100. Μελετήματα 15. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- Lawrence, A.W. 1979. *Greek Aims in Fortification*. Oxford: Clarendon Press. 1979 (1980).
- Leake, W. M. 1830. *Travels in the Morea*, Vol. 2. London: John Murray, Albemarle Street.
- Lebas, Ph. 1844. «Voyages et recherches archéologiques de M. Lebas, en Grèce et en Asie Mineure, pendant

- les années 1843 et 1844, Quatrième rapport a M. Le Ministre de l' Instruction Publique». *Revue Archéologique* 1, no 1:277–90.
- Μαγκλάρας, Α. 1966. «Η εν Δύμη Στάσις υπό του Σώσου Ταυρομένεος». Ανάτυπον εκ του *Περιοδικού «ΑΧΑΙΟΣ» Οργάνου της Εταιρείας Νέων Επιστημόνων Πατρών*:3–15.
- Morgan, C. και J.M. Hall 2004. «Achaia». Στο *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, επιμ. M.H. Hansen και T. Heine Nielsen, 472–88. Oxford: Oxford University Press.
- Martin, R. 1947/1948. «Les enceintes de Gortys d'Arcadie». *BCH* 71–72:81–147.
- Matthew, P.M. 2012. «The fortifications of Arkadian poleis in the classical and hellenistic periods». Διδ. διατρ. The University of British Columbia.
- Μπακαλάκης, Γ. 1988. *Ανασκαφή στο λόφο Γιορκούς ΒΑ της Αθηνών, Κύπρος*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 108. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Νικολακοπούλου, Α. 2017. «Θησαυρός χάλκινων νομισμάτων από τη Δύμη». Στο *όβολός 10. ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ*, Πρακτικά Συνεδρίου ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης των Φίλων του Νομισματικού Μουσείου, Άργος 26–29 Μαΐου 2011, Τόμος Α': *ΑΡΧΑΙΟΙ ΧΡΟΝΟΙ*, επιμ. Ε. Αποστόλου και C. Doyen, 379–89. *BCH Suppl.* 57. Αθήνα: École française d'Athènes.
- Ορλάνδος, Α.Κ. 2004. Ανατύπωση. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*. Τόμοι Ι–ΙΙ. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 37. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. [Αρχική έκδοση: Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 1955–1960]
- Ορλάνδος, Κ.Α., και Ι.Ν. Τραυλός. 1986. *Λεξικόν Αρχαίων Αρχιτεκτονικών Όρων*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 94. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Παπαποστόλου, Ι. 1979. «Κάτω Αχαΐα». *ArchDelt* 34 (B1):153–54.
- Παπαχατζής, Ν.Δ. 1999. *Πανσανίου Έλλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά και Αρκαδικά*, βιβλία VII και VIII. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Πλάντζος, Δ. 1995. «Η σημασία και η χρήση των σφραγίδων κατά την κλασική αρχαιότητα». *Αρχαιογνωσία* 1993–1994, Τόμος 8:211–29.
- Pococke, R. 1743–1745. *A description of the East; and some other countries*. Vol. 2. London: W. Bowyer.
- Pouqueville F.C.H.L. 1826–1827. *Voyage de la Grèce*. Paris: Firmin Didot, Père et Fils.
- Πρέκα-Αλεξανδρή, Κ., και Γ. Στόγιας. 2017. «Ενδείξεις επαφών μεταξύ Πτάνων και Πελοποννήσου: Η μαρτυρία των νομισμάτων και των σφραγισμάτων». Στο *όβολός 10. ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ*, Πρακτικά Συνεδρίου της ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης των Φίλων του Νομισματικού Μουσείου, Άργος 26–29 Μαΐου 2011, Τόμος Α': *ΑΡΧΑΙΟΙ ΧΡΟΝΟΙ*, επιμ. Ε. Αποστόλου και C. Doyen, 297–309. *BCH Suppl.* 57. Αθήνα: École française d'Athènes.
- Ράλλη, Ε. 2017. «Δύο θησαυροί από την Πελοπόννησο και το θέμα της χρονολόγησης των αργυρών υποδιαίρέσεων». Στο *όβολός 10. ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ*, Πρακτικά Συνεδρίου της ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης των Φίλων του Νομισματικού Μουσείου, Άργος 26–29 Μαΐου 2011, Τόμος Α': *ΑΡΧΑΙΟΙ ΧΡΟΝΟΙ*, επιμ. Ε. Αποστόλου και C. Doyen, *BCH Suppl.* 57, 391–98. Αθήνα: École française d'Athènes.
- Ριζάκης, Α.Δ. 1987–1988. «Η ρωμαϊκή πολιτική στην Πελοπόννησο και η Αχαϊκή Συμπολιτεία». Στο *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8–15 Σεπτεμβρίου 1985*, 17–35. Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- Rizakis, A.D. 1990α. «Cadastres et espace rural dans le nord-ouest du Péloponnèse». *Dialogues d'Histoire Ancienne* 16 (1):259–80.
- Ριζάκης, Α.Δ. 1990β. «Συμβολή στη μελέτη του ρωμαϊκού αποικισμού της ΒΔ Πελοποννήσου». Στο *Ποικίλα*, 321–40. Μελετήματα 10. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- Rizakis, A.D. 1992. «Entreprises coloniales et espace rural dans le N.-O. du Péloponnèse». Στο *Paysages d'Achaïe I. Le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, επιμ. A.D. Rizakis, 125–35. Μελετήματα 15. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- Ριζάκης, Δ.Α. 1992–1993. «Ρωμαϊκές επεμβάσεις στο αστικό και αγροτικό τοπίο των πόλεων της Πελοποννήσου». Στο *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος 9–16 Σεπτεμβρίου 1990*, 433–48. Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- Rizakis, A.D. Επιμ. 1995. *Achaïe I: Sources textuelles et his toirerégionale*. Μελετήματα 20. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- . 1996. «Les colonies romaines des côtes occidentales grecques Populations et territoires». *Dialogues d'Histoire Ancienne* 22.1:255–324.
- Ριζάκης, Α.Δ. 2000. «Το Λατρευτικόν Πάνθεον της Αρχαίας Δύμης: Θεοί και Ήρωες». Στο *Αχαϊκό Τοπίο II – Δύμη και Δυμαία Χώρα, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «ΔΥΜΑΙΑ–ΒΟΥΠΡΑΣΙΑ», Κάτω Αχαΐα, 6–8 Οκτωβρίου 1995*, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης 123–38. Μελετήματα 29. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- Rizakis, A.D. 2008. *Achaïe III. Les inscriptions des cités achéennes. Epigraphie et histoire*. Μελετήματα 55. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- Ριζάκης, Α.Δ. 2012. «Ρωμαϊκή περίοδος (146–267 π.Χ.)». Στο

- Αρχαιολογία– Πελοπόννησος, επιμ. Α. Βλαχόπουλος, 70–4. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.
- Σαράντη, Ε.Γ. 2012. «Η κατάληψη της Κάτω Αχαΐας από τους Φράγκους. Μια επική αφήγηση στο ιστορικό της πλαίσιο». Στο *Δύμη. Φραγκοκρατία – Βενετοκρατία – Α΄ Τουρκοκρατία, Πρακτικά Συνεδρίου, 1–2 Οκτωβρίου 2005*, επιμ. Ε. Σαράντη, 5–16. Πάτρα: Δήμος Δύμης.
- Scranton, R.L. 1941. *Greek Walls*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Στεφανίδου-Τιβέριου, Θ. 1998. *Ανασκαφή Δίου, Ι. Η οχύρωση*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και Αρχαιολογικά Εργαστήρια Δίου.
- Sylloge Nummorum Graecorum 2007. *Greece / Volume 5*. Nationale Numismatic Museum: the A.G. Soutzos Collection. Athens: Academy of Athens.
- Τριανταφύλλου, Κ.Ν. 1995. *Ιστορικών Λεξικόν τῶν Πατρῶν. Ιστορία τῆς πόλεως καὶ Ἐπαρχίας Πατρῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἕως σήμερον, κατὰ ἀλφαβητικὴν, εἰδολογικὴν κατὰτάξιν*. 3η εκδ. Πάτρα: Εκ του τυπογραφείου Πέτρου Χρ. Κούλη.
- Τσακνάκη, Β. 2006. «Κάτω Αχαΐα, οδός Ράχης Ο.Τ. Γ 310, (οικ. Ι. Δημόπουλου)». Αδημοσίευτο ανασκαφικό ημερολόγιο. Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας.
- _____. 2009α. «Κάτω Αχαΐα, οδ. Φλέμινγκ και Απ. Ανδρέα Ο.Τ. 21Β (οικ. Ι. και Α. Μαγιώνου)». *ArchDelt* 64 (Β1):428.
- _____. 2009β. «Κάτω Αχαΐα, οδ. Απ. Ανδρέα (Ο.Τ. 5) (οικ. Π. Καραμπελιά)». *ArchDelt* 64 (Β1):428.
- _____. 2009γ. «Κάτω Αχαΐα, οδ. Αρισταινέτου Ι και Ράχης (Ο.Τ. 238) (οικ. Ν. Βορύλλα)». *ArchDelt* 64 (Β1):426.
- _____. 2009δ. «Κάτω Αχαΐα, οδός Ράχης (Ο.Τ. 304) (οικ. Β. Σταματάκη – Κ. Ρετσίνα)». *ArchDelt* 64 (Β1):426.
- _____. 2009ε. «Κάτω Αχαΐα, οδ. Πατρ. Γρηγορίου Ε΄ και Αθ. Διάκου (Ο.Τ. 228, οικόπεδο Δ. Ούνα)». *ArchDelt* 64 (Β1):428–29.
- _____. 2013. «Κάτω Αχαΐα, οδός Σ. Παπαδημητρίου-Χατζή Χοϊδά και Ταυρομένεως (Ο.Τ. 148, Γυμνάσιο Κάτω Αχαΐας, Υποέργο ΕΣΠΑ)». *ArchDelt* 68 (Β1):348–49.
- _____. 2016. «Κάτω Αχαΐα, Π.Ε.Ο. Πατρών-Πύργου, Έργο ύδρευσης». Αδημοσίευτο ανασκαφικό ημερολόγιο. Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας.
- _____. 2017. «Επαλληλία Δύμης-Κάτω Αχαΐας, αρχαιότητες και αστική ανάπτυξη». Στο *Αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία του Δήμου Δυτικής Αχαΐας, Πρακτικά ημερίδας, Πρακτικά Ημερίδας «Αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία του Δήμου Δυτικής Αχαΐας», 19 Σεπτεμβρίου 2016 Κάτω Αχαΐα*, επιμ. Β. Αργυρόπουλος, Ε. Σιμώνη και Κ. Παπαγιαννόπουλος, 43–50. Κάτω Αχαΐα: Δήμος Δυτικής Αχαΐας.
- _____. 2019α. «Αρχαϊκό οικοδόμημα στην περιοχή της Ωλένου». Στο *Gli Achei in Grecia e in Magna Grecia: nuove scoperte e nuove prospettive, Atti del Convegno di Aighion, 12–13/12/2016*, επιμ. Ε. Grecokai Α. Rizakis, 443–64. ASAtene Suppl. 3. All' Insegna del Giglio s.a.s: Scuola Archeologica Italiana Di Atene.
- _____. 2019β. «Η σημασία των συμβόλων στην επικοινωνιακή πολιτισμική δράση. Το σύμβολο της αρχαίας Δύμης». Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία. Πάτρα: ΕΑΠ, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών στη Διοίκηση Πολιτισμικών Μονάδων.
- _____. 2021. «Κεραμικά εργαστήρια της Δύμης». Στο *Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2 (ΑΕΠΕΛ2), Πρακτικά της Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα, 1–4 Νοεμβρίου 2017*, επιμ. Μ. Ξανθοπούλου, Α. Μπάνου, Ε. Ζυμή, Ε. Παννούλη, Ά.Β. Καραπαναγιώτου και Α. Κουμούση, 553–64. Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- _____. 2022. «Το αρχαιολογικό έργο στη Δημοτική Ενότητα Δύμης». Στο *Ίδια ή μνήμη γινάμενη παρόν...? Το Αρχαιολογικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη χρονική περίοδο 2011–2019, Α΄ τόμος, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών 25–28 Νοεμβρίου 2019*, επιμ. Ε. Κώτσου, 507–14. Αθήνα: Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων.
- _____. Υπό Έκδ. «Δυμαία Χώρα: Λατρευτικά και οικιστικά κατάλοιπα στο Πετροχώρι Αχαΐας». Στο *Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 3 (ΑΕΠΕΛ3), Πρακτικά της Γ΄ Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα, 2–5 Ιουνίου 2021*.
- Φιλήμονος-Τσοποτού, Μ. 2004. *Η Ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 86. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Fraser, P.M., και E. Matthews, επιμ. 1987. *A lexicon of greek personal names I. Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica*. Oxford: Oxford University Press.
- _____, επιμ. 2000. *A lexicon of greek personal names IIIB. Central Greece: From the Megarid to Thessaly*. Oxford: Oxford University Press.
- Walbank, F.W. 1999. *Ο ελληνιστικός κόσμος*. Μτφρ. Τ. Δαρβέρης, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Winter, F.E. 1971. *Greek Fortifications*. London: Routledge & Kegan Paul.